

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE AARBØGER

I. Halvbind

1947

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

Stednavne og Bebyggelse paa Als.

Af Kristian Hald

*Foredrag ved Historisk Samfund for Sønderjyllands Aarsmøde
i Sønderborg 1946.*

De Stednavne, vi i Dag træffer paa vore Bebyggelser og Marker, er af højst forskellig Alder. Hver Generation føjer nye Navne til, efterhaanden som nye Bebyggelser bliver grundlagt og ny Jord tages ind til Dyrkning. Samtidig gaar gamle Navne i Glemmebogen. En Gaard, der har været opkaldt efter en bestemt Mand, skifter Ejer, og lidt efter lidt vænner man sig til at knytte den nye Ejers Navn til Gaarden. En Mark bliver delt; de nye Stykker kaldes Nørre- og Søndermark, og det gamle Navn forsvinder. Eller flere Marker lægges sammen, og man har kun Brug for eet Navn til dem, enten et af de gamle eller et nyt. Paa den Maade er mange gamle Marknavne forsvundet, hvor Landsbymarker er lagt ind under Herregaarde, f. Eks. i Sydslesvig.

Paa den anden Side er Stednavnene meget konservative, især naar det drejer sig om Navne paa lidt større Bebyggelser, som en enkelt Ejer ikke kan ændre efter sit Forgodtbefindende. Selv om vi kender enkelte Eksempler paa Omdøbning af Landsbyer ogsaa i ældre Tid, er Forholdet nok i Reglen det, at Landsbyerne har bevaret de Navne, de fik ved deres Grundlæggelse. Stednavnene bestaar altsaa af Aflejringer fra forskellige Perioder, og Forudsætningen for at man kan bruge dem til at belyse Bebyggelsens Udvikling med er, at man er i Stand til at dele dem i Lag efter Tidsfølgen. Det maa iøvrigt straks nævnes, at det er Bebyggelsen fra yngre Jernalder og ned gennem Tiderne, som Stednavnene kan kaste Lys over. Om Bosættelsen i de ældste forhistoriske Tidsrum, i Sten- og Bronzealder, kan kun Arkæologien give os Besked.

Baade Historieforskning og Sprogvidenskab har længe interesseret sig for de bebyggelsehistoriske Problemer, der knytter sig til Stednavnene. I de sidste Aar er ogsaa den arkæologiske Forskning kommet med, og efterhaanden er det lykkedes at finde Midler til at skelne mellem ældre og yngre Lag i Navnestoffet. Et af de Forhold man maa tage i Betragtning, naar man vil bedømme en bestemt Navnetypes Alder, er dens geografiske Udbredelse. Man kan f. Eks. konstatere, at Stednavne, der ender paa -ing og -heim (-ham), under Folkevandringstiden er blevet bragt med til England af de germanske Stammer, der erobrede Landet i 5. Aarhundrede, og at andre germanske Folk bruger de samme Endelser, hvor de trænger frem paa gammelt romersk Omraade paa Kontinentet. Af dette Forhold drager man den Slutning, at -ing og -heim er Endelser, der maa have været i Brug ogsaa paa oprindelig germansk Omraade under Folkevandringstiden. Paa lignende Maade kan man tilnærmelsesvis datere Endelser som -by, -torp og -toft. De danske Vikinger har i stor Udstrækning brugt disse Endelser i Navnene paa Landsbyerne i de nye Riger, de grundlagde i Danelagen. Den Tanke er da nærliggende, at de har taget Endelserne med fra Hjemlandet, saaledes at de danske Navne, der ender paa disse Ord, i alt Fald delvis stammer fra Vikingetiden.

En Datering paa dette Grundlag maa nødvendigvis blive meget usikker. For det første kan Anvendelsen af en bestemt Endelse i Kolonisationsomraaderne hænge sammen med bestemte geografiske eller navnlig sociale Faktorer, som ikke findes i Hjemlandet, og for det andet ved vi ikke, gennem hvor lange Tidsrum en bestemt Endelse har været i Brug. Den overordentlige Hyppighed af et Ord som By i Stednavne i Danelagen gør det ganske vist sandsynligt, at -by ogsaa har været brugt i Danmark under Vikingetiden, men vi ved med Sikkerhed, at den samme Endelse har været brugt til at danne nye Navne med i Middelalderen og helt ned i vor egen Tid, og

vi har ingen Garanti for, at den ikke kan have været i Brug i de Aarhundreder, der ligger forud for Vikingetogene. Undersøgelsen af Navnenes Udbredelse giver os altsaa kun Mulighed for en Datering i meget grove Træk af visse Navnetyper.

Heldigvis kommer en sproglig Betragtning os i nogen Maade til Hjælp ved Dateringen. For det første er det muligt til en vis Grad at datere det Ordstof, der indgaar i Stednavnene, først og fremmest de Personnavne, der i mange Tilfælde er Forled. Vi kan saaledes iagttage, at en stor Del af Navnene paa -lev og -sted indeholder Personnavne af bestemte Typer, der var almindelige blandt de germanske Folk under Folkevandrings-tiden (f. Eks. Sammensætninger med det gamle Ord *haria-, „Kriger“), men som var gaaet af Brug eller blevet sjældne paa den Tid, man rejste de danske Runestene. Vi kan deraf slutte, at man har dannet Navne paa -lev og -sted under Folkevandrings-tiden, og naar vi yderligere konstaterer, at disse Endelser mangler blandt Nordboerne i Danelagen (og Normandiet), er det berettiget at forklare det ved, at de har udspillet deres Rolle i Moderlandet, naar vi kommer ned til Vikingetiden. Ogsaa bibelske Navne og Helgennavne er af stor Vigtighed for Dateringen. Det er jo uden videre indlysende, at disse Navne først kan være kommet til Nordboerne med Kristendommen, og hvor de indgaar i Stednavne, kan vi altsaa vide, at de paa-gældende Steder først har faaet deres Navne i kristen Tid. Det gælder f. Eks. de mange Pederstrup'er, Jenstrup'er og Nielstrup'er, vi finder i de fleste Egne af Landet, men som mangler i Sønderjylland.

Løvrigt er det ikke alene ved Hjælp af Ordforraadet, man kan naa til en sproglig Datering. Ogsaa andre sproglige Forhold maa tages i Betragtning, først og fremmest Navnenes Bøjningsformer. Det er vist lettest at illustrere ved et Eksempel. Ordet Bjørn har nu i Ejefald Formen Bjørns, og den samme Bøjning havde Ordet et godt Stykke tilbage i Middelalderen. En Torp, der blev grundlagt af en Mand ved Navn

Bjørn, kom altsaa til at hedde Bjørnstorp, der i Nutiden er blevet til Bjørnstrup. Gaar vi noget længere tilbage, til Vikingetiden og den ældste Middelalder, hed det ikke Bjørns, men Biarnar i Ejefald, og det hed altsaa ikke Bjørnstorp, men Biarnarthorp; det er den Form, der nu i Sønderjysk er blevet til Bjerndrup eller Bjerrup. Vi kan altsaa med Sikkerhed vide, at det sønderjyske Bjerndrup maa være ældre end det nørrejyske Bjørnstrup. Ogsaa rent lydlig Ændringer i Navnene kan i visse Tilfælde bidrage til en Datering. Sproghistorikeren kan f. Eks. fastslaa, at den lydlig Forandring, der er sket, da man af Hjort dannede Navnet Hjerting og af Bjørn Navnet Bjerning, maa have fundet Sted i urnordisk Tid; den forudsætter en ganske bestemt lydlig Udvikling, som er karakteristisk for en bestemt Periode af Sproget. Ad sproghistorisk Vej faar vi altsaa en Bekræftelse paa, at de nævnte Navne er ældre end Vikingetiden.

Vil man forsøge en virkelig Lagdeling af Navnestoffet paa en bestemt Egn for derigennem at danne sig et Billede af Bebyggelsens Udvikling, maa man imidlertid erkende, at den sproglige og geografiske Metode ikke strækker til. Der vil altid være et stort Antal Navne tilovers, om hvis Alder man faktisk intet kan sige udfra disse Metoder. Derfor har man søgt at supplere dem med andre, først og fremmest med den statistiske Metode, der navnlig er udviklet af Johannes Steenstrup. Den bygger paa det Faktum, at Landsbyer, vi af andre Grunde maa anse for de ældste, gennemgaaende ogsaa er de største, har det største Areal og det største Hartkorn. Deraf slutter man saa, at hvis en Navnetype, som man ikke ad anden Vej kan datere, betegner store og anselige Landsbyer, maa den være gammel, og omvendt, hvis det er smaa og ubetydelige Bebyggelser, maa den være forholdsvis ung. Der er utvivlsomt meget rigtigt i denne Betragtning, men man maa ikke overvurdere Metoden. Hvis f. Eks. en Landsby er grundlagt i et gammelt Skovomraade med rigelig Plads til Udvidelse, kan den

godt have opnaaet en betydelig Størrelse siden Middelalderen, uden at den behøver at være særlig gammel. Og endelig kan det ogsaa tænkes, at der i selve Efterleddets Betydning ligger, at en bestemt Navnetype betegner store Lokalteter, saaledes at det ikke behøver at være Tegn paa høj Alder, at Bebyggelserne er store.

Det ældste Navnelag paa Als er først og fremmest repræsenteret ved fire Navne paa -ing: Sognavnene *Ketting* og *Egen* og Landsbynavnene *Klinting* (Ulkebøl Sogn) og *Stevning* (Svenstrup Sogn). At ogsaa Egen er et ing-Navn kan vi se af, at det skrives Eking o. lign. i Middelalderen — første Gang i et Pavebrev fra 1292; den moderne Form dukker først op i det 16. Aarhundrede. Derimod er det forsvundne *Købing* ved Nordborg, som det nuværende Købingsmark har Navn efter, ikke noget ing-Navn af samme Art som de øvrige. Det er ligefrem Fællesnavnet *Købing* „Købstad“, der i Slutningen af Middelalderen blev brugt som Betegnelse for den By, der voksede op omkring Slottet. Ordet er ikke af gammel Rod i Sproget, men er laant fra Oldengelsk.

I den ældste Tid har de fleste danske ing-Navne endt paa -ingi — *Ketting* og *Klinting*, der nævnes allerede i Kong Valdemars Jordebog, skrives der henholdsvis *Ketyngy* og *Clin-tyngy* — og efter den svenske Stednavneforsker C. I. Ståhles Undersøgelser ser det ud til, at disse Navne oprindeligt betegner Omraader, der har tilhørt Indbyggerne paa vedkommende Sted. *Klinting*, oprindeligt *Klintingi*, betyder saaledes det Omraade, der hører til *Klinterne*, paa Gammeldansk *Klintergar* „Beboerne ved Klinter“. Paa samme Maade betyder *Stevning* det Omraade, der tilhører Beboerne ved *Stavnen* d. v. s. *Næsset*; Ordet *Stavn* brugtes i det ældre Sprog ogsaa om et Næs eller en fremspringende Bakke (f. Eks. i sønderjy. Navne som *Stavnsbjerg* og *Stavnager*). Det er værd at lægge Mærke til, at alle de alske Navne paa -ing er afledt af *Ord*, der stadig er velkendt i Sproget, *Stevning* og *Klinting*, som nævnt, af

Stavn og Klint, Egen af Eg og Ketting velsagtens af Kat. Andre Steder i Landet er der mange Eksempler paa, at ing-Navnene indeholder Ord, som forlængst er uddøde i Dansk, men som i nogle Tilfælde er bevaret i de nordiske Søstersprog eller i andre germanske Sprog.

Endelsen -heim, i Nutiden -um, som man altid plejer at nævne sammen med -ing, mangler paa Als, og den er i det hele taget sjælden baade i Sønderjylland og paa de danske Øer. I Sønderjylland findes den kun i det nordvestligste Hjørne oppe ved Ribe, og paa Fyn og Sjælland er der kun spredte Eksempler, paa Lolland et enkelt. I dette Forhold tør man nok se et negativt Vidnesbyrd om en gammel kulturel Sammenhæng mellem Sønderjylland og Øerne allerede i en fjern Fortid.

Derimod har vi vistnok et enkelt Eksempel paa en anden, meget gammel Endelse i Landsbynavnet *Mjels* i Oksbøl Sogn. I Nutiden bestaar Navnet jo af een Stavelse, men paa den alsiske Udtale kan man høre, at det i ældre Tid maa have været et Tostavelsesord, og i et meget gammelt Dokument fra 1245 skrives det da ogsaa Mialles. Man har formodet, og sikkert med Rette, at sidste Led er en svækket Form af Ordet *Løse*, der er almindeligt mange Steder paa Øerne (Vanløse ved København f. Eks.), men yderst sjældent i Jylland. Man plejer at oversætte Ordet ved „Græsgang“, men hvad det egentlig kommer af, er stadig tvivlsomt. I Modsætning til de andre Stednavnetyper fra Tiden før Vikingetogene findes Navnene paa -løse kun paa nordisk Omraade, i det væsentlige endda kun paa de danske Øer og i en Del af det sydlige Sverige, og det er vanskeligt at give en nogenlunde paalidelig Datering af dem. Saa meget er dog sikkert, at de hører til vore allerældste Landsbynavne, maaske endnu ældre end Hovedmassen af -ing og -heim. I en udpræget løse-Egn som Merløse Herred ved Holbæk kan vi se, at Typen har været næsten eneherkende, indtil vi kommer ned i Vikingetiden, og saa godt som alle Navne paa -løse betegner meget store Landsbyer. Forleddene i løse-

Navnene er ofte dunkle, hvad der hænger sammen med deres Alder. Ordforraadet har i stor Udstrækning skiftet i Tidernes Løb, og mange af de Ord, der fandtes i Sproget, da disse Navne blev dannet, var gaaet af Brug, allerede da vore ældste skrevne Mindesmærker blev til. Mjels er dog et af de Navne, vi er i Stand til at give en sandsynlig Forklaring paa. Forleddet er vistnok et gammelt Ord Mjal, der betyder Grus eller lignende, en Afledning af samme Rod som Ordene Mel og Muld. Disse Ord betyder oprindeligt noget, der er findelt, og Mjal er altsaa den lettere, sandholdige Jord i Modsætning til den tunge Lerjord. Mange løse-Navne er sammensat med Ord af lignende Betydning (f. Eks. Ørløse, af Ør „Grus“, der endnu kendes i Dialekterne), hvad der utvivlsomt hænger sammen med, at man i Oldtiden foretrak de lette Jorder fremfor den svære Lerjord, der var langt vanskeligere at behandle for det primitive Landbrug.

De to Endelser, som man plejer at anse for særlig typiske for Folkevandringstiden, -lev og -sted, er hver repræsenteret ved to Navne. Af lev-Navne har vi *Sebbelev* i Ketting Sogn og *Hundslev* i Notmark. Af Navne paa -sted er der i Nutiden kun *Almsted* i Notmark Sogn, men i ældre Tid har der tillige været et *Borgsted* i Egen Sogn. Af en Jordebog fra 1535 kan vi se, at der dengang var otte Gaarde i Byen, men i Slutningen af det 16. Aarhundrede blev Byen lagt ind under Østerholm; vi har endnu et Minde om den i en Mark, der hedder Bosted. Ordet Lev er beslægtet med Udsagnsordet levne og betyder „efterladt Gods“, „Arvegods“, og Forleddene er altid Personnavne, Navne paa de Mænd, der engang har ejet de paagældende Landsbyer og ladet dem gaa i Arv til deres Efterkommere. Som tidligere nævnt er disse Personnavne tit Navne, der kendes fra Folkevandringstiden, men som senere er forsvundet. Dette er dog ikke Tilfældet paa Als. Baade Sebbe eller Sibbe, der indgaar i Sebbelev, og Hun i Hundslev forekommer i Sønderjylland i det 15. Aarhundrede. Paa dette Punkt er der Over-

ensstemmelse mellem Als og den sydlige Del af Aabenraa Amt. Her har vi Landsbynavnet Undelev i Holbøl Sogn, der er sammensat med Mandsnavnet Unni, et af de Navne, der kendes fra Danmark i Middelalderen, blandt andet fra Sønderjylland, og Sognavnet Kliplev, der indeholder et Navn af samme Type, de saakaldte Kortnavne. Navnet, som paa Gammeldansk vilde hedde Klippi, er ganske vist ikke overleveret fra Middelalderen, men vi har vistnok et beslægtet Navn paa en dansk Runesten. Længere nordpaa møder vi derimod lev-Navne, der er sammensat med de ældgamle, toleddede Personnavne fra Folkevandringstiden: Bolderslev, Aarslev, Ørslev, Haderslev, Sejerslev o. s. v.

Ved de to Navne paa -sted er der den Ejendommelighed, at de ikke indeholder Personnavne som de fleste sted-Navne paa Øerne og mange nordslesvigske Navne af samme Type, Navne som Roost, Skast, Hjerpsted, Normsted, Simmersted og flere andre. Forleddene i de alsiske Navne er almindelige Fællesnavne, I Borgsted tydeligt nok Ordet Borg, der muligvis sigter til et Voldsted fra forhistorisk Tid, og i Almsted Trænavnet Alm. Om der nu vokser Alm ved Almsted ved jeg ikke, men ved Nygaard i Nabosognet Egen findes ifølge Trap Danmarks største Elmetræer. Det er interessant at bemærke, at de alsiske Navne paa -sted er dannet paa samme Maade som de tilsvarende i Angel; ogsaa der er Forleddene Fællesnavne, ikke Personnavne. Farensted indeholder saaledes et Ord Farn, der betyder Overfartssted og sigter til Overgangen over Vedelbækken ved Vedelspang paa den gamle Vej fra Flensborg til Mysunde, og det berømte Isted indeholder et gammelt Ord for Takstræet, der paa Oldnordisk hedder yr, altsaa et Trænavn ligesom Almsted. Begge Ord forekommer iøvrigt ogsaa i det gamle Sprog i Betydningen „Bue“, aabenbart fordi Træernes Ved var særlig egnet til at lave Buer af. Den Omstændighed har muligvis været medvirkende til, at Træerne har kunnet give Navn til store

Landsbyer; Takstræet har jo i alt Fald ikke spillet nogen større Rolle i Vegetationen.

Vender vi os derefter til de Navne, som man mener hører hjemme i Vikingetiden, ser vi straks, at det først og fremmest er Torperne, der dominerer, altsaa de Navne, der i Nutiden ender paa -rup, -strup o. s. v. Der fandtes paa Als ikke mindre end 15 Navne med denne Endelse, men nogle af dem er gaaet til Grunde i Tidens Løb og kendes kun fra ældre Dokumenter. Det er allerede omtalt, at de sønderjyske Torpnavne aldrig sammensættes med bibelske Navne, Helgennavne eller andre fremmede Personnavne, der er kommet ind med Kristendommen. Det vil med andre Ord sige, at de sønderjyske Torper i alt væsentligt er blevet til i den hedenske Tid, før Kristendommen her som andre Steder bringer de fremmede Navne med sig, der i Løbet af faa Aarhundreder bliver meget talrige. Torperne er desuden gennemgaaende større i Sønderjylland end i det øvrige Land, og ogsaa dette Forhold tyder paa, at Navnene er ældre. To af de alsiske Torper har været saa betydelige, at de har givet Navn til Sogne, *Hørup* og *Svenstrup*. Det er ikke udelukket, at enkelte store Torpbyer kan gaa tilbage til Aarhundrederne nærmest før Vikingetiden. Dette er i alt Fald efter alt at dømme Tilfældet i Angel, hvor vi har en lang Række Sogne med Navne paa -torp, en Fjerdedel af det samlede Antal. Man kan vanskeligt tænke sig, at disse ofte meget store Landsbyer, Sørup, Sterup, Sønder-Brarup, o. s. v., først er blevet til under Vikingetiden eller endnu senere. Paa den anden Side er der formodentlig alsiske Torper, der først er grundlagt i den ældre Middelalder. Den alsiske Præst og Lokalhistoriker Chr. Knudsen, der har efterladt sig meget omfattende Samlinger til Als Historie, der nu findes paa det kgl. Bibliotek, gør opmærksom paa, at det i et gammelt Dokument fra 1196 nævnes, at Sankt Mikaeloklostret i Slesvig har Gods i Landsbyen Guderup i Egen Sogn, men at det af yngre Kilder fremgaaer, at noget

af Godset maa have ligget i Nabobyen Sjellerup. Dette kunde jo tyde paa, at denne By først er blevet skilt ud fra Guderup efter 1196; den nævnes først i Slutningen af Middelalderen. Forleddene i Torpnavnene er som oftest almindelige gammel-danske Personnavne: Elef i *Elstrup*, Gunnar i *Gundestrup*, Guthi i *Guderup*, Sialvi i *Sjellerup*, Swen i *Svenstrup*. I nogle Tilfælde er Forleddet et Fællesnavn, i *Vollerup* Ordet Vold i Betydningen „Slette, Græsgang“, i *Hørup* Ordet Høj, der sikkert her betyder „Gravhøj“.

I Modsætning til Torperne er Navnene paa -by ikke stærkt repræsenterede paa Als, og de faa Eksempler hører ikke til det gamle Lag indenfor Gruppen. Det eneste Navn, der kunde tænkes at gaa tilbage til Vikingetiden, er *Skovby* i Lysabild Sogn, der nævnes i Aaret 1373, men Navnet kan lige saa godt være givet i Løbet af Middelalderen, og behøver for saa vidt ikke at være meget ældre det Tidspunkt, det nævnes for første Gang. Et Navn som *Lavensby* i Hagenbjerg Sogn er ikke en gammel Sammensætning paa -by. Oprindelighed Stedet *Langesø* (1245 *Langesio*), og -by er en senere Tilføjelse, som først optræder i Slutningen af det 15. Aarhundrede. De to Byer, *Sønderby* og *Østerby*, paa Kejnæs er helt unge; det er Bebyggelser, der først er grundlagt i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede.

Ogsaa den tredje Hovedtype i de nordiske Vikingebygder i Danelagen og Normandiet, Navnene paa -toft, er meget sparsomt repræsenteret paa Als. Det eneste Navn, der er overleveret fra Middelalderen, er *Tontoft* i Nordborg Landsogn, der først nævnes i 1483; det er da en ganske lille Landsby paa fire Gaarde, og der er ingen Grund til at tro, at den hører til de Navne paa -toft, der gaar tilbage til Vikingetiden. Foruden *Tontoft* findes der to-tre smaa Bebyggelser med Navne paa -toft, men ingen af dem kan føres længere tilbage i Tiden end til det 17. Aarhundrede. Den ene af dem, *Vibøge Toft*, en Samling

Huse i Lysabild Sogn, er jo, som Navnet viser, en Udflytterbebyggelse fra Landsbyen Vibøge.

En temmelig stor Rolle spiller Navnene paa -bøl, der sikkert paa Als er ret gamle, snarest fra Vikingetidens Slutning og den ældste Middelalder. Et af dem, Brandsbøl i Hagenbjerg Sogn, nævnes allerede i 1197, og et andet, Sognavnet Ulkebøl, forekommer første Gang i et Dokument fra 1245. Naar man ikke tør regne med, at bøl-Navnene gaar tilbage til den egentlige Vikingetid, hænger det sammen med, at Endelsen praktisk talt ikke forekommer i Danelagen. Det eneste Eksempel er karakteristisk nok Navnet Newball, det danske Nybøl, der forekommer een Gang i Lincolnshire. Paa Als er der seks Landsbynavne paa -bøl, og af dem er to, *Ulkebøl* og *Oksbøl* blevet Sognavne. De andre er *Lebøl* i Tandslet Sogn, *Majbøl* i Hørup Sogn, *Brandsbøl* i Hagenbjerg Sogn, og desuden har der ligget en Landsby *Stavnsbøl* ved Augustenborg. Forleddene er dels Personnavne, dels Fællesnavne. Brandsbøl er saaledes sammensat med det almindelige, gammeldanske Mandsnavn Brand, og Ulkebøl indeholder samme Personnavn som det sjællandske Ulkerup. I Majbøl er Forleddet Ordet Made „Eng“, og Oksbøl, der forekommer flere Steder, blandt andet i Angel, er sammensat med Ordet Okse og ikke, som det er blevet foreslaaet, med et Mandsnavn. Jævnfør det nordjyske Oksenbøl, hvor Ordet optræder i den gamle Ejeform Flertal, der kendes fra det sønderjyske Oksenvad.

Af Navne paa -bod findes der kun et enkelt, det nuværende *Fjelby* i Lysabild Sogn, der skrives Fialbothe i 1245; Omdannelsen til -by er først sket i nyere Tid; endnu paa Videnskabernes Selskabs Kort skrives Navnet Fielboe. Ordet Bod bruges i det ældre Sprog om en Hytte eller et Skur til midlertidigt Ophold, og i de allerfleste Navne paa -bod betegner det sikkert fra først af enten Fiskerboder, Hytter, hvor Fiskerne opholder sig i Fisketiden, eller Skure til Kvæget og dets Vogtere, altsaa

en Slags Sætre. Det er denne sidste Betydning Ordet har i det bekendte nordsjællandske Nødebo (Nød = Kvæg), der ligger i en Rydning inde i den store Gribskov. Ogsaa Fjelby har maaske fra først af været en saadan Sæterbebyggelse, der senere er blevet til en virkelig Landsby; Navnet betyder jo ligefrem „Fjellebod“ og er altsaa i sig selv et Vidnesbyrd om den ældste Bosættelses primitive Karakter. Der eksisterer imidlertid ogsaa andre Muligheder. I Fjelby ligger ved Vejen til Vibøge et Galgebjerg, og det er derfor sandsynligt, som nævnt af Landsarkivar Hvidtfeldt i en Afhandling i Sønderjydske Aarbøger*), at Sønder Herreds Tingsted har ligget i Nærheden, selv om der ikke er bevaret nogen Tinghøj; Tinget og Galgen hørte jo i ældre Tid nøje sammen. De Fjelleboder, som Fjelby har Navn af, kunde da maaske være Træskure, som Tingalmuen opholdt sig i, saa længe Tinget varede. En anden Mulighed er, at der er Sammenhæng mellem Fjelby og Nabobyen Vibøge, hvis første Led er Ordet Vi, der betyder en hedensk Helligdom. Hvis vi tør antage, at ogsaa Fjelby gaar tilbage til hedensk Tid, hvad der ingenlunde er umuligt, da Ordet Bod af og til forekommer i nordiske Stednavne i Danelagen, kunde der være Tale om Boder, hvor man opholdt sig under de store Offerfester, der vel netop i ældre Tid blev holdt i Forbindelse med Tinget. Men paa dette Punkt som saa ofte, hvor vi gerne vilde danne os et nøjere Billede af de Kulturforhold, som Navnene afspejler, maa vi resignere. Det er kun usikre Formodninger, vi kan naa til.

De Navnetyper, der hidtil er omtalt, har — maaske bortset fra det ene løse Navn — været primære Bebyggelsesnavne, altsaa Navne, der i sig selv er Betegnelser for Bebyggelser af en eller anden Art. Modsætningen til dem er de oprindelige Naturnavne, gamle Navne paa -bjerg, -sø, -skov o. s. v., der senere er gaaet over til at bruges som Bebyggelsesnavne. Disse Nav-

---

*) Sønderj. Aarb. 1942 p. 21.

ne er meget vanskelige at datere. De fleste af dem er sammensat med Fællesnavne, Terrænbetegnelser, Dyre- og Plante-navne etc., og man mangler derfor det kronologiske Holdepunkt, som man har ved de fleste primære Bebyggelsesnavne, der gennemgaaende er sammensat med Personnavne, der til en vis Grad lader sig skille i ældre og yngre Lag. Desuden havde man, selv om man kunde datere selve Naturnavnet, ikke dermed dateret Bebyggelsen. Et Navn paa -bjerg eller -sø kan have eksisteret gennem mange Aarhundreder, før det tilfældigvis bliver Navn paa en Landsby. Det er derfor klart, at disse Navne er af ringere Betydning for Bebyggelseshistorien, og jo flere oprindelige Naturnavne, der findes blandt Bebyggelsesnavne i et Omraade, jo vanskeligere vil det som Regel være at danne sig et klart Billede af Bebyggelsens Udvikling ud fra Navnestoffet.

Som et Overgangsled mellem de primære Bebyggelsesnavne og de rene Naturnavne kan man passende opfatte de Navne, der er sammensat med de forskellige Ord, der betyder „Rydning“. En Rydning behøver jo ikke at forudsætte en Bebyggelse paa Stedet, men er dog Udtryk for en menneskelig Virksomhed.

Navne med denne Betydning er sjældne paa Als, skønt Øen i gammel Tid er et udpræget Skovomraade. Det er en mærkelig Modsætning til et Skovland som Nordsjælland, hvor -rød er en af de allerhyppigste Endelser. Af gamle Navne, der hører herhen, er der egentlig kun Sognavnet *Tandslet*, der nævnes første Gang i 1183. Endelsen har ikke noget med Slette at gøre, i alt Fald ikke i den moderne Betydning, der jo heller ikke vilde passe paa det bakkede Terræn i Sognet. Slet har her, ligesom i andre østjyske Stednavne, Hornslet, Maarslet m. fl., Betydningen „Rydning“, og første Led Tand- er maaske beslægtet med Udsagnsordet tænde; det kan sigte til, at Rydningen er foregaaet ved Afbrænding af Skoven, det saakaldte Svedjebrug, en Form for primitivt Landbrug, der tidligere har

været brugt her i Landet, og som i Nutiden kendes bl. a. fra Finland. Desuden findes der et Par smaa Lokalteter paa -ryde, *Tandsryde* i Tandslet Sogn, og *Katryde* i Notmark, men det er sikkert ganske unge Bebyggelser; Navnene er først overleveret i det 17.—18. Aarhundrede. Derimod mangler Ord som *Roj* og *Tved*, der begge betyder Rydning, og som findes flere Steder i Sønderjylland bl. a. i Angel. Paa Als forekommer Ordene i Marknavne, men ikke i gamle Bebyggelsesnavne.

Til Rydningsnavnene bør man dog muligvis henføre de fire alsiske Navne paa -mark, Sognavnet *Notmark*, *Sundsmark* i Ulkebøl Sogn, *Elsmark* i Hagenbjerg Sogn og *Mommark* i Lysabild. Navne paa -mark er almindelige mange Steder i Landet, og hidtil er man som Regel stiltiende gaaet ud fra, at Ordet i Stednavne havde den moderne Betydning „dyrket Areal“. Den oprindelige Betydning af Mark er imidlertid „Grænse“ (Ordet er beslægtet med det latinske Ord *margo*, der betyder Rånd), og af denne Betydning har udviklet sig Betydningen „Skov, Ødemark“, som Ordet har i Oldnordisk og i norske Stednavne. Naar Ordet har faaet denne Betydningsudvikling, hænger det sammen med, at det var Skove og Ødemarker, der udgjorde Grænseomraaderne i Oldtiden — man behøver blot at tænke paa Grænsen mellem Danske og Tyske. At Ordet ogsaa i ældre danske Stednavne hænger sammen med Skovbevoksning tyder den Omstændighed paa, at det er hyppigst i udprægede Skvomraader, f. Eks. i Angel og Svans. Betydningen som „Skov“ og „Rydning“ gaar naturligvis meget let over i hinanden (jfr. et Ord som *Ryde*, der oprindelig betyder „Rydning“, men som i sønderjysk Dialekt har faaet Betydningen „Krat“), og naar man vil foretrække at oversætte Mark ved „Rydning“, beror det paa, at -mark i stor Udstrækning er sammensat med Personnavne, hvad man næppe skulde vente, hvis det fra først af var rent naturbetegnende. Navnene paa -mark er næppe ældre end Middelalderen; Endelsen forekommer

aldrig i Danelagen, bortset fra Navnet Denmark, der naturligvis er et rent Opkaldelsesnavn. Et Holdepunkt for Dateringen har vi i Navnet Mommark, der vistnok er sammensat med Mandsnavnet Momme. Momme er et nedertysk Navn, som først optræder i Sønderjylland i Slutningen af det 14. Aarhundrede, og det kunde tyde paa, at Landsbyen ikke er meget ældre end dette Tidspunkt; den omtales første Gang i Aaret 1423.

Blandt de egentlige Skovnavne er de ældste formodentlig de to, der ender paa -ved, *Helleved* i Notmark og *Dyndved* i Egen Sogn. Ordet Ved, gammeldansk with, forekommer i Middelalderen i Navne paa store Skovstrækninger, f. Eks. Hornswith, der opfyldte en stor Del af Horns Herred, og Ørwith, Navn paa en stor Skov Nord for Esrum Sø. Helleved synes at betyde „den hellige Skov“ og gaar maaske tilbage til hedensk Tid. Fra Hedenskabet er i alt Fald *Vibøge* (1245 Wiboki) i Lysabild Sogn, som tidligere er omtalt. Navnet er sammensat med Ordet *Bøge*, som betyder Bøgeskov. Paa Djursland findes der et Sognavn *Albøge*, der maaske er en Parallel, idet første Led i dette Navn antages at være samme Ord som gotisk alhs „Tempel“.

Ogsaa Sognavnet *Lysabild* er formodentlig gammelt, men vi savner faktisk Midler til at datere det med Sikkerhed; det eneste sikre er, at det maa være ældre end 1245, da det nævnes første Gang. *Lysabild* betyder snarere „det lyse d. v. s. aabne Æblekrat“ end „Æbletræet med de lyse Blomster“; jfr. et Navn som *Lysholt*. Ordet *Lund* har vi een Gang i et alsisk Landsbynavn, nemlig i Navnet *Lunden* i Hagenbjerg Sogn (1543 im Lunde); den moderne Skrivemaade gaar muligvis tilbage til en tysk Bøjningsform. I enkelte Navne paa smaa Bebyggelser findes der endnu et Par Ord for Skovbevoksning. *Have*, der egentlig betyder „indhegnet Skov“, indgaar i Gaardnavnet *Rønhave* i Ulkebøl Sogn, Elle „Ellekrat“ i *Tandselle* i Tandslet og

Ris „Krat“ i det forsvundne *Benneris* i Hørup; det sidste Navn skrives *Benvidrisz* i det 17. Aarhundrede og indeholder Plante-navnet *Benved*.

Den største bebyggelseshistoriske Interesse knytter sig dog til de mange Navne paa -skov, der uden Undtagelse har Landsbynavne til første Led. Vi har *Almstedskov*, *Notmarkskov* og det forsvundne *Hundslevskov* i Notmark Sogn, *Kettingskov* og *Asserballeskov*, der oprindelighed Svelstrupskov, i Asserballe Sogn, *Ertebjergskov* i Tandslet, *Sarupskov* i Lysabild, og i Hørup Sogn er der *Lambjergskov* og en forsvunden Bebyggelse ved Navn *Hørupskov*; som vi ser, ligger de alle i Sønder Herred. Disse spredte Bebyggelser af Gaarde og Huse er opstaaet ved, at Kaadnere flyttede ud fra de gamle, overbefolkede Landsbyer og gav sig til at rydde ny Jord i de store Skove, som især laa ude ved Kysten. At der er Tale om Udflyttere, der vedbliver at staa i Forbindelse med Moderbyen, fremgaar af, at det altid er Landsbynavne, der indgaar som Forled. Det er en Bevægelse, der begynder i Middelalderen og fortsættes jævnt ned gennem Tiden. Notmarkskov nævnes første Gang Aar 1400, Almstedskov 1419, Lambjergskov og Hørupskov 1483 og Hundslevskov 1502, mens de andre først omtales i det 16.—18. Aarhundrede. Hvor store Skovstrækninger, der var paa Als i ældre Tid, kan vi tydeligt se af Johannes Mejers Kort fra 1649, selv om Kortet maaske ikke i alle Enkeltheder giver et nøjagtigt Billede af Virkeligheden. Vi finder her et saa godt som ubrudt Skovbælte langs hele Øens Nord-, Øst- og Sydkyst foruden store Skovstrækninger inde i Landet, blandt andet mellem Nordborg og Oksbøl. Endnu paa Videnskabernes Selskabs Kort, der blev udarbejdet for ca. 150 Aar siden, har Skoven betydelig større Udstrækning end i Nutiden, bl. a. dækker den en stor Del af Halvøen Kegnæs, der nu er skovløs. Den karakteristiske Bebyggelsesform med Udflyttere ude i Skovene genfinder vi paa Sundevad og navnlig i det nordlige Angel. Ogsaa her har der langs hele Kysten fra Flensborg til Gelting været et bredt og sam-

menhængende Skovbælte, som man først er begyndt at opdyrke i Middelalderen, og noget af det er jo bevaret til Nutiden. Ogsaa her finder vi ude ved Kysten Bebyggelser som Tvedskov, Stenbjergskov, Langballekov, Unevadskov (nu Vesterskov) og andre, opkaldt efter de gamle Landsbyer længere inde i Landet, og ligesom paa Als er det først i det 15. Aarhundrede de nye Bebyggelsesnavne begynder at dukke op i Kilderne. Den store Lighed mellem Navneskikken paa Als og i Angel beror sikkert ikke alene paa ensartede Naturforhold, men ogsaa paa nære kulturelle Forbindelser, Forbindelser, der ytrer sig i Slægtskabet mellem de alsiske og angelske Dialekter.

De andre gamle Naturnavne skal her kun flygtigt omtales. Det er ikke mange Oplysninger vi kan hente af dem vedrørende Bebyggelseshistorien. De vigtigste Efterled er -bjerg og -balle, og Forskellen paa de to Ords Betydning er den, at det sidste bruges om en mere jævnt stigende Forhøjning. Det indgaar i flere Landsbynavne, bl. a. i Sognavnet *Asserballe* (nævnt første Gang 1343), der er sammensat med Mandsnavnet Asser. Ogsaa paa -bjerg findes der et Sognavn, *Hagenbjerg*, der ligeledes har et Personnavn til Forled, enten Haghni eller Hakon. I Tilfælde som Asserballe og Hagenbjerg, hvor Terrænbetegnelser er sammensat med Personnavne, er det iøvrigt ikke utænkeligt, at det er Navne, der er givet samtidig med Bosættelsen og ikke gamle Naturnavne, der er taget op. Paa -bjerg er der endnu tre Landsbynavne: *Mintebjerg* og *Lambjerg* (opr. Langbjerg) i Hørup Sogn og *Ertebjerg* i Tandslet Sogn. Det sidste er et gammelt Marknavn, der er gaaet over til Bebyggelsesnavn; Navne paa Kornsorter og andre Kulturplanter, sammensættes tit med Bjerg (Havrebjerg, Bygbjerg, Rugbjerg etc.). hvad der hænger sammen med, at det er de højereliggende Partier af Marken, der lettest lader sig opdyrke.

Paa -næs er der Sognavnet *Kegnæs*, der maaske er gammelt (*Kegnæsgaard* nævnes 1373); det er et Sammenligningsnavn, idet første Led er det gammeldanske kæki „Kæbe“. Des-

uden har der været en Landsby *Litlenæs* (Lillenæs) i Nørre Herred, nævnt 1245. *Holm* forekommer usammensat som Landsbynavn i Nordborg Landsogn, og desuden indgaar det som Efterled i nogle Gaardnavne. Herudover findes der nogle smaa Bebyggelser med Navne paa -bæk, -høj, -mose m. fl., som det vil føre for vidt at komme nærmere ind paa, og som ikke spiller nogen nævneværdig Rolle for Bebyggelseshistorien.

Naar man skal give en sammenfattende Karakteristik af Bebyggelsen paa Als, er det først og fremmest paafaldende, hvor ungt et Præg den har. De Navne, som vi med nogenlunde Sikkerhed kan henføre til en Periode, der er ældre end Vikingetiden, er meget faa i Forhold til det samlede Antal. Af tretten Sognavne paa Als er der kun to, Egen og Ketting, der hører til det gamle Navnelag, derimod er der fire Sognavne med forholdsvis unge Endelser som -torp og -bøl, eet paa -borg (*Nordborg* Landsogn), og Resten udgøres af forskellige oprindelige Naturnavne. Tager vi til Sammenligning de centrale østjyske Bygder, hvor Størstedelen af Landet var opdyrket før Vikingetiden, vil vi se, hvordan det er de gamle Navnetyper, der dominerer blandt Sognavnene. I et Herred som Hadsherred i Aarhus Amt, hvor der ligesom paa Als er tretten Sogne, er der fire Sognavne paa -ing, to paa -lev, eet paa -sted, desuden eet paa -ræth og eet paa -ild, der ogsaa maa antages at være gamle, ialt ni Navne, der med Sikkerhed er ældre end Vikingetiden mod kun to paa Als.

Selv for de gamle Navnetypers Vedkommende har man paa Als Fornemmelsen af, at man befinder sig i Udkanten af et Udbredelsesomraade. Ing-Navnenes store Gennemskuelighed tyder i alt Fald ikke paa, at de hører til de ældste indenfor Gruppen, og hvad lev-Navnene angaar, er det sandsynligt, at vi staar overfor de yngste Udløbere af en Navnetype, der udbreder sig fra de danske Øer gennem en krigersk eller fredelig Ekspansion. Det er værd at lægge Mærke til, at det eneste lev-Navn, der findes i Angel, Tolslev i Esgrus Sogn, ligesom de

alsiske indeholder et Personnavn af yngre Type, en sammentrukket Form af Mandsnavnet Thorolf (Navne paa Thor- synes i det hele at være forholdsvis unge). Noget lignende gælder Mjels, det eneste Navn paa -løse; det er den yderste Udløber af en Navnetype, der hører hjemme paa Øerne. Om Alderen af de to Navne paa -sted i Forhold til tilsvarende Navne i andre Egne tør jeg ikke have nogen Mening. Den Anskuelse er blevet fremsat, at Navne paa -sted, der har et Fællesnavn til Forled, tilhører en yngre Type end dem, der er sammensat med Personnavne, men Spørgsmaalet er aldrig blevet virkelig undersøgt.

Med Hensyn til den geografiske Fordeling af Navne kan man se, at de gamle Navne fortrinsvis findes i et Omraade i den midterste Del af Øen Øst for Augustenborg Fjord. Her har vi lige i Nærheden af hinanden de to Sognebyer paa -ing, Ketting og Egen, og ikke langt fra dem de to lev-Byer Hundslev og Sebbelev. Lidt Øst for Ketting ligger Almsted, og i Egen Sogn laa den anden sted-By, Borgsted. Denne Sammenhobning af de fleste gamle Navne paa et forholdsvis lille Omraade er vist først og fremmest betinget af Jordbundsforholdene. For Oldtidsfolket var det uhyre vanskeligt med de primitive Redskaber at opdyrke den svære Lerjord, der var bevokset med Højskov, og det er jo Lerjorden, der dominerer paa Als. Som Arkæologerne forlængst har indset, foretrak man den lette, muldblandede Sandjord, og den fandtes i nogen Udstrækning i det Omraade, hvor de gamle Bebyggelser ligger. Det fremgaar tydeligt af det geologiske Kort over Als og Sundeved, som for nylig er udsendt af Danmarks geologiske Undersøgelse (I Nr. 20, 1945), og man kan ogsaa se det af Terrænbeskrivelserne i sidste Udgave af Trap. Om Ketting Sogn hedder det her: Jorden gennemgaaende god Lermuld og Sandmuld, men noget ringere end Nabosognene. Ja, ringere er Jorden for en moderne Betragtning, men for Jernalderens Bønder var den ideel. Foruden Terrænforholdene har nok ogsaa

Beliggenheden ved en Fjordarm spillet en Rolle ved Valget af Pladsen for de ældste Landsbyer. I Angel og Svans kan man paa samme Maade se, at den ældste Bebyggelse er koncentreret til Egnene omkring den inderste Del af Slien. Det er interessant, at den Egn af Als, der har den ældste Landsbybosættelse, Aarhundreder igennem vedbliver at være Øens Centrum. I den førnævnte Afhandling i Sønderjydske Aarbøger har Hvidtfeldt vist, at Als gamle Landsting holdtes i Egen Sogn, og her har der maaske ogsaa været et religiøst Midtpunkt i hedensk Tid. Et andet religiøst Centrum ved vi med Sikkerhed har været i Lysabild Sogn i Forbindelse med Viet i Vibøge, og ogsaa her tør vi antage, at Bosættelsen er gammel. Andre gamle Bebyggelser har ligget ved Klinting mod Syd og Mjels mod Nord.

Hvad Bebyggelsen fra Vikingetiden og den ældre Middelalder, -torp, -bøl, -mark o. s. v., angaar, er den vist nogenlunde jævnt fordelt over Øen. For den senere Tids Vedkommende er, som allerede nævnt, det ejendommeligste Træk ved Bebyggelsen i Sønder Herred de mange Navne paa -skov, der opstaar i Slutningen af Middelalderen. I det hele taget er det karakteristisk for Als ligesom for Angel, at vi ved Siden af de gamle Landsbyer har faaet en Mængde smaa Bebyggelser spredt ud over Landskabet. I de fleste Egne af Landet, i alt Fald i de Egne, hvor Landsbybosættelsen, ikke Enkeltgaardene, er dominerende, er Bebyggelsen praktisk talt gaaet i Staa i Slutningen af den ældre Middelalder eller lidt senere. Naturligvis udvider man det dyrkede Areal, men det sker indenfor de eksisterende Landsbyers Rammer; man bliver stort set boende her uden at grundlægge nye Bebyggelser. Først efter at de store Landbo-reformer sætter ind i Slutningen af det 18. Aarhundrede og de enkelte Gaarde faar deres Jord nogenlunde samlet, finder den Udflytning Sted, der betinger det Landskabsbillede, vi kender i Dag. De mange Aarhundreder, der gaar forud for Udstyknin-gen, er i alt væsentlig Stilstand. Helt anderledes har Udviklin-gen formet sig i Egne som Als og Angel. Her er det næppe

muligt at pege paa et længere Tidsrum, hvor Udvidelsen af Bebyggelsen er standset helt. Baade i Middelalderen og den nyere Tid er man stadig blevet ved at flytte ud fra de gamle Landsbyer og grundlægge nye Bosteder ude i Skovene og paa Overdrevene; Udflytningen i det 19. Aarhundrede er her blot den sidste Fase af en lang Udvikling. Allerede før den finder Sted, har vi faaet en karakteristisk Blanding af spredt Udflytterbebyggelse og sluttet Landsbybosættelse. Forudsætningen for hele denne Udvikling er den stærke Skovbevoksning, der bevirker, at Bebyggelsen endnu i den ældre Middelalder er saa sparsom, at der stadig er rigelig Plads til Bosættelser.

Det er allerede nævnt, at Stednavnene intet oplyser om Bebyggelsen i de ældre Tidsrum, i Sten- og Bronzealder og ældre Jernalder. Det maa blive Arkæologernes Sag at udrede Bebyggelsens Udvikling i disse fjerne Tidsrum, men vi kan ikke slutte denne Fremstilling uden at berøre det brændende Spørgsmaal, om der kan paavises Sammenhæng mellem det ældste af den nuværende Landsbybosættelse og den Bebyggelse, der gaar forud. En lidt ældre Forskning, der særlig er repræsenteret af Nordmanden Andreas M. Hansen, gaar ud fra, at de ældste af vore Landsbyer gaar meget langt tilbage i Tiden, lev-Byerne f. Eks. til den yngre Stenalder, og mærkeligt nok var der ogsaa Sprogforskere, der akcepterede disse Teorier. Nu er man i det store og hele blevet klar over, at det af sproglige Grunde er udelukket, at Landsbynavne kan have saa høj en Alder. Det vilde f. Eks. være en højst ejendommeligt Antagelse, at man i den yngre Stenalder havde anvendt de samme Personnavne som under Folkevandringstiden et Par Aartusinder senere, hvad der vilde være Konsekvensen af at datere lev-Navnene til Stenalderen. Erfaringen lærer os, at ingen Del af Ordforraadet er mere udsat for at ændres i Tidens Løb end netop Personnavnene, hvor Modestrømninger og fremmed Kulturpaavirkning ustandselig spiller ind. For Sprogforskeren er der i alt Fald ingen tvingende Grund til at lægge de

ældste af de egentlige Landsbynavne længere tilbage i Tiden end til de første Aarhundreder af vor Tidsregning. Noget andet er, at der ved Siden af Landsbynavnene er gamle Landskabsnavne, Aanavne, Ønavne o. s. v., dersikkert er betydelig ældre. Det gælder f. Eks. ogsaa et Navn som Als, der ligesom andre jyske Ønavne, f. Eks. Mors og Samsø, indeholder en Afledningsendelse, der brugtes til at danne nye Ord i Sproget med i en meget gammel Tid. Men vi savner foreløbig ethvert Middel til en sikker Datering af saadanne Navne.

Spørgsmaalet bliver da: kan der, selv om Navnene ikke er saa gamle, alligevel have været Kontinuitet i selve Bebyggelsen, saaledes at de ældste af vore Landsbyer ligger oven paa de gamle Bopladsler fra Sten- og Bronzealder. Spørgsmaalet maa nok i det store og hele besvares benægtende. Paa Als kan man se, at Dysser og Jættestuer saa godt som ikke findes i det Omraade, der har de ældste Landsbynavne. Der kan med andre Ord ikke paavises nogen Sammenhæng mellem disse Landsbyer og Bosættelsen i den yngre Stenalder. Noget anderledes stiller Forholdet sig med Hensyn til Bronzealderbebyggelsen. Det arkæologiske Kort viser, at Højene, der jo fortrinsvis stammer fra Bronzealder og Jernalder, ogsaa er meget talrige i det Omraade, hvor de ældste Navne findes. Men der synes ikke at være Tale om et virkeligt lokalt Sammenfald, kun om et Sammenfald i store Træk som Følge af, at Bronzealderbefolkningen foretrak den samme lette Jordbund til deres Agerbrug som Beboerne af de senere Landsbyer. Det forholder sig ikke saadan, at Højgrupperne, som Oldtidsbopladserne maa have ligget i Nærheden af, altid ligger direkte ved Landsbyerne med de gamle Navne.

Hermed er vor Undersøgelse til Ende. Hvad der her har kunnet gives er paa flere Punkter ganske foreløbige Resultater, der er præget af mange Usikkerhedsmomenter paa Grund af de store Vanskeligheder, der er forbundet med en Datering af Navnestoffet.

Kristian Hald.

Fred. Fischers Dagbøger 1865-67

Ved Fridlev Skrubbeltrang.

For kort Tid siden udkom „Flensborgeren, Professor Christian Paulsens Dagbøger“ (ved Knud Fabricius og Johs. Lomholt-Thomsen). De giver, som det kunde ventes, et godt Billede af en sindig, rank og renhjertet Mands Kamp for Danskhedens Sag paa en udsat Post, men de indeholder ved Siden af de tidshistoriske Skildringer en Fylde af mere privatpersonlige Oplysninger, der gør disse „Dagbøger“ til et familiært præget Værk.

Helt anderledes er Aabenraaborgeren Fred. Fischers Dagbøger, der er bevaret for Perioden 1864—71 (nu paa Landsarkivet i Aabenraa). De giver først og fremmest Øjebliksbilleder fra en By, hvor Dansk og Tysk aabenlyst og skjult tog Livtag — Danskheden i Flertal, men fra 1864 med de lokale Magthavere imod sig, Tyskerne midt i Sejren uviste om, hvor det egentlig bar hen, om det attraaede selvstændige Slesvigholsten skulde blive Virkelighed, eller Prøjsens Ørn vilde tage Hertugdømmerne under sit voksende Vingefang.

Sønderjydske Aarbøger har tidligere (1930, S. 161—222) bragt det væsentligste af Fischers Dagbogsoptegnelser fra selve Nederlagsaaret og til Indledning en kortfattet Biografi af den lamme Urmager og Redaktør, der blev en saa virksom Kraft i den nationale Gennembrudstid. En Publikation af Dagbøgerne for de følgende Aar vil maaske netop nu have en særlig Interesse, og Udgiveren kan gaa til Arbejdet med lettere Sind end under 1930-ernes „Torden i Syd“.

I Fred. Fischers Dagbøger spiller hans egne Forhold en helt underordnet Rolle. Han har nu og da et Par Linjer om sine Rejser (især til Flensborg) og Besøg hos Venner i Omegnen, noterer i faa Ord, at de sidste af Børneflokkens flyver fra Reden, og omtaler Sygdom og Død i Familien, men det

er tilsammen kun en forsvindende Del af Dagbogens Indhold. Udover de daglige Vejrobservationer, som Fischer end ikke forsømte, naar han i nogen Tid opholdt sig hos Venner, var han en altid interesseret Iagttager af det nationalpolitiske Klima i Aabenraa og Omegn gennem de omskiftelige Perioder. Meget saa han fra sit Vindue i Ramsherred og senere paa Skibbroen, og endnu mere blev fra de bedste Kilder meddelt ham i Hjemmet, der var en „Danskhedens Børs“ i Byen med de livlige nationale Modsætninger.

I Fischers Dagbøger lever da *Aabenraa* selv for dem, der i Forvejen kun kender forholdsvis lidt til Byen. Vi føres midt ind i Brydningerne mellem Dansk og Tysk, mellem civil og militær Livsudfoldelse, haandfast Embedsmandsstyre og fredelig Borgertilværelse. Glimt i Glimt faar vi Fischers Iagttagelser fra Gade, Torv og Havn, fra Værft, Butik og Værtshus, fra Kirke, Skole og Retssal som fra Festplads, Valglokale og Soldaterkaserne. Hele Byomraadet er Skuepladsen, sjældnere forlægges Handlingen til andre Egne af Sønderjylland. De optrædende er næsten alle stedlige Deltagere i Tidens Strid, prøjsiske og østrigske Embedsmænd og Militære, lokale Embedsmænd, Hjemmetyskere og tilrejsende Tyskere (især de urolige Haandværkssvende) — og saa naturligvis de gode danske Borgere, hvis fredelige Sindelag ved Lejlighed anerkendes ogsaa gennem en Prøjsers Tale (se 1865, 9. Juli). Personerne karakteriseres gennem deres Ord og Handlinger, og til Belysning af Nationalitetskampen tjener ikke blot Adresser og Deputationer, Afstemninger, Edsnægtelser og Sammenstød med Myndighederne, men ogsaa Fischers „Statistik“ over Antallet af prøjsiske eller slesvigholstenske Flag, der hejses paa Festsdage, den større eller mindre Kraft i Hurraraabene og Festtalernes varierende Længde og Varme!

Fr. Fischer iagttog skarpt og ikke saa lidt skadefro, hvorledes Forholdet mellem Hjemmetyskerne og Prøjserne udviklede

sig. Allerede i 1864 havde han kunnet fastslaa, at den straalende Optakt — Begejstringen for Augustenborgerne og samtidig for de prøjsiske og østrigske Troppers Sejre — fik en knap saa flatterende Fortsættelse. Snart kom det til Gnidninger mellem Slesvigholstenerne og de tyske Sejrherrer. Fischer følger med vaagen Opmærksomhed Skuffelsens Indtog i den tyske Lejr, lige til den ydmygende Opgivelse af Slesvigholstenerne og den tvungne Festivitas til den prøjsiske Sejrherrers Ære efter 1866, mens Danskheden aander lettet op, da Paragraf 5 bliver til. Lige saa elegant som maliciøst svinger Fr. Fischer Satirens Pisk over de hjemmetyske Førere i Aabenraa (se især 1867, 24. Januar). Mere overraskende er det maaske, at der ogsaa var et Stykke af en Aristokrat i den tidligere Redaktør af folkelige danske Blade. Det hænger muligvis sammen med, at Tyskerne lettest gjorde Erobringer blandt Arbejdere (Optegnelser fra Valgdagene viser dog, at det langtfra altid gik lige nemt, se 1867, 12. Febr. og 31. August). Med mærkelige Følelser læser vi, der har oplevet Besættelsestiden 1940—1945, Fischers Betragtninger over Rygternes Magt over „de store Masser“ i en bevæget Periode af et Folks Liv (se 1866, 18. Juni).

Fred. Fischers Dagbøger 1865—67 gengives her med den originale Retskrivning og Tegnsætning. Der er dog indsat Forkortelsestegn, og enkelte tilfældige Skrivefejl er rettet. Det er ikke helt uden Interesse at følge Variationerne i Fischers Stavemaader, der dels er tidstypiske, dels — ligesom den noget uregelmæssige Kommasætning — tyder paa, at Dagbogsnotitserne i nogen Grad er Hastværksarbejde. Navne-Fordanskninger („Stadt Hamborg“, „Rudebeks Hotel“, Bismark o. fl.) er mere iøjnefaldende end Germanismer og Paavirkninger fra Folkemaalet. Hvad Indholdet angaar, har Fischer foretaget en Del Rettelser og Tilføjelser, ligesom han ofte har ladt Plads aaben til nøjagtigere Oplysninger, som dog ikke altid er frem-

skaffet. Der er ogsaa foretaget Rettelser med en anden Haand (navnlig 1867), om end mest af stilistisk Natur, og det er tvivlsomt, om Blyantsoverstregningerne skyldes Fischer selv.

En af Fr. Fischers nære Venner, Apoteker A. Worsaae, Aabenraa, udnyttede Dagbøgerne i rigt Maal, da han i 1876 i København skrev de tre Bind „Bidrag til mit Livs og min Tids Historie, med særligt Hensyn til Forholdene i Nordslesvig og specielt i Aabenraa i Aarene 1864—71“ (Det kgl. Bibliotek, Ny kongl. Samling, Fol. 1762). Worsaaes Fremstilling er en bredt anlagt tidshistorisk Skildring, men vigtige Afsnit bygger især paa Fischers Dagbøger. Lange Passager anføres ordret eller med uvæsentlige Ændringer, mens andre viser, at W. har haft flere Kilder eller ved Selvsyn har konstateret Tingenes Tilstand. I „Festskrift til H. P. Hanssen“ (1932) har Frode Gribsvad givet en udførlig Fremstilling af Forholdene i Aabenraa 1864—71 med Worsaaes Optegnelser som Hovedkilde.

Langt de fleste af Fischers Dagbogsnotitser er kortfattede meteorologiske Oplysninger, som naturligvis udelades her, bortset fra refererende Meddelelser om strenge eller milde Vintre, Storme, Højvande o. l., samt et Par Eksempler paa F.s Beskrivelse af Naturfænomener. Den overvejende Del af Dagbogens nationalpolitiske Indhold er anført ordret eller refereret (i skarp Parentes), mens mange af de sparsomme Meddelelser om Fischers private Forhold er helt udeladt.

Der henvises iøvrigt til den i Sønderjydske Aarbøger 1930, S. 167 omtalte Litteratur om Fischer og til Frode Gribsvads ovennævnte Afhandling. Det kan tilføjes, at Hans Lund i sin Skildring af Sønderjyllands Udvikling efter 1864 har benyttet flere af Fred. Fischers Breve (se „Sønderjyllands Historie“, udg. af Vilh. la Cour, K. Fabricius, Holg. Hjelholt og Hans Lund, Bd. V, S. 3—56).

1865

4. Februar. [Hjemkommen fra Rejse. Vejene ufremkommelige. Sneen standser Jernbanetog og Postforbindelser, ogsaa i de følgende Dage].

14. Febr. Der fortælles i Byen, at en preussisk Soldat, som for en ringe Forseelse i Tjenesten var sat i Fængsel paa Vand og Brød, er funden frossen ihjel i Fængslet paa Raadhuset. Rygtet er ikke saa urimeligt; Fængslet bliver ikke opvarmet, Arrestanten faar ingen Kappe eller Tæppe, ingen Halm at ligge paa, men maa nøjes med den haarde nøgne Træbrise som Leie, og sine Klæder som Sengetøj; hertil kommer, at han tre Dage i Rad faaer kun tørt Brød og Vand, og blot den fjerde varm Spise. Naar denne Procedure fortsættes i en saa haard Vinter i nogen Tid, saa maa den arme Arrestant, inde-sluttet i et iskold[t] Lukaf og uden Midler til at betrygge sig mod den skjærende Kulde især om Natten, samt anviist paa en Føde, der hverken kan varme eller quæge man tvær[t] imod maa afkræfte, besidde en ganske overordentlig Constitution, hvis han ikke skal gaae til Grunde. Maaskee har Stakkelen, som efter Rygtet saa ynkelig har mistet Livet, kun forglemt at pudse sit Gevær, undladt at hilse en Underofficer, eller baaret sig for keitet ad ved en eller anden Excercits, thi mere behøves ikke, for at den preussiske Soldat, hvor hæderlig Mand han ogsaa ellers er, straffes som en svær Forbryder.

16. Febr. [Togene atter i Gang].

25. Febr. [Rejst til Petersen i Hostrup, Hjemkomst 8. Marts].

22. Marts. Det er idag Hans preussiske Majestæts Fødselsdag. Derfor blev der igaar Aftes Tappenstreg igjennem Garderne (Trommer og Piber, samt nogle af Regimentets Oboister der var komne fra Haderslev) og imorges lød som Reveille Fiberne „Freut euch des Lebens“, ledsaget af Trommeslag, igjennem Byen. Vore Hjemmetydskere havde udhængt deres Faner, og samtlig[e] Officerskvarterer vaje de preussiske

Flag, udhængte af Militairet. Ogsaa en stor Mængde Indskrif-
ter vare af preussiske Militair, især af Underofficerer, opstil-
lede i Vinduerne af deres Qvarteer. I et Hus v. for Nørreport
stod, i et Skomager- og Skrædderværksted for Tropperne, et
Tableau, der foreviste Pressejern, Sax, Syl etc. og derunder:
„Hier wird heute weder geflicht noch genäht, denn es ist der
Geburtstag Seiner Majestät“. Et andet Sted taltes om „...
heisser Kampf“ og — „Pulverdampf“.

28. Marts. [I Anledning af, at Kaptajn Gustav Raben i det
foregaaende halve Aar ved Sygdom har mistet alle sine Børn:]
G. Raben har til enhver Tid været Danskhedens Antagonist,
og siden Landet blev occuperet af Preusserne har han spillet
en fremragende Rulle i schlesholst. Retning. Det er derfor
saare begribeligt, at Menigmand af dansk Sindelag seer en
Himlens Straf i at han i en saa kort Tid har mistet 3 Børn. Rig-
tigere vilde det vel være at sige, at Forsynet sommetider fin-
der for godt at vise Folk, som ved Lykkens Begunstigelse og
[egen] Hensynsløshed have faaet al for store Tanker om den
egne Dygtighed og Vælde — og til den Slags Folk hører G.
Raben unegtelig —, at Mennesket staaer under en højere Magt
end han selv er.

5. April. [Isen endnu saa stærk, at man kan gaa over
Fjorden].

8. April. De dansksindede Indvaanere af vor By mindes
med trykte Følelser, at det idag er Kong Christian IX[s.]
Fødselsdag. Da det var Enhver vel bevidst, at ethvert andet
offentligt Udtryk af Sympathi vilde blive formeent og straf-
fet, valgte man det uskyldige Middel at feie sin Gade om Mor-
genen og bestrøe den med Sand, paa nogle Steder var der ogsaa
strøet Grønt. Men var Sandet bleven strøet vore Hjemme-
tydskere lige i Øjnene, saa kunde de nok næppe være blevne
mere opbragte, end de bleve det over den halsløse Gjerning,
der var bleven begaaet. Borgermester Gottburgsen var syg,
men ikke desmindre udgik fra ham peremtorisk Ordre, inden
Forløb af en Time atter at skaffe Sandet af Gaden; først kom

Vagterne og bragte dette Vredens Budskab ind i hvert enkelt Huus, og bagefter kom Raadstuetjeneren for at paaskynde de Mangfoldige, der havde været seendrægtige i at udføre den første Befaling eller vel endog slet ikke taget Notits af den. Der blev endog sendt Folk ud fra Arbeidsanstalten for at feie den forargelige Sand bort. Saa ivrige i Tøjjet ere vi.

Det Gustav Raben tilhørende nye Barkskib, som fører Eierens Fornavn og skal afseile saasnart Vandet bliver aabent, har idag heiset preussisk Flag under Gaffelen og det trestribede paa Fortoppen. En Mængde preussiske Soldater var kommanderet ned til Havnen, for at hilse deres Lands Flag med Hurraraab, hvilket punktlig blev udført. *Det er første Gang vi see det hjemmetydske Flag vaje paa noget Fartøj og første Gang et Fartøj her fra Byen har heiset preussisk Flag.* At Herr Gustav Raben har gjort saaledes paa Kong Christian den Niendes Fødselsdag, fortjener at holdes i Minde.

Søndag d. 9. April. . . . I Eftermiddags Kl. 2 stod Tobaksfabrikant Junggreen i sin Stue, og da hans Kone var fraværende sad Tjenestepigen ligeledes oppe ved Vinduet med det mindste Barn paa Skjødets og legede med det. Pigen havde et rødt og hvidt Baand om Halsen. Junggreen bemærkede, at en Gendarm, som kom gaende ned ad Gaden, blev staaende uden for Vinduet og saa en Tidlang ind, men da han kort efter vendte om og gik sin [Vej], tænkte J. ikke videre derover. Imidlertid varede det ikkun en kort Tid, saa kom Gendarmen og Politibetjent Gielow ind i Stuen, med Ordre fra Borgemeesteren at Pigen øjeblikkelig skulde møde for ham. Pigen gik med de to Ordens Overholdere, og da hun kom tilbage, fortalte hun følgende. Borgermesteren havde i en barsk Tone spurgt hende om hvorfor hun havde leet ad Gendarmen, hvorpaa hun svarede hun ikke havde leet ad denne og ikke vidste at hun i det Hele havde leet; men var det skeet, saa havde hun leet ad Barnet som hun legede med og skulde vogte. Derpaa havde Borgermesteren befaleet hende at tage det røde og hvide Baand af Halsen og sagt, og [=at] saadant ikke maatte bæ-

res, og om hun ikke nok vidste at nu vare vi ikke Danske mere men Schleswigholsteinere. Pigen svarede at det Sidste havde hun aldrig hørt, hun meente tværtimod at vi nu vare Preusere. (Herover blev Herr Borgemesteren højligt opbragt, læste hende alvorligt Texten og lod hende derpaa løbe).

Om Aftenen var en temmelig talrig Forsamling i Frederiks Klubben. Man morede sig paa sædvanlig Maade, der blev sunget: Vift stolt paa Codans Bølge — der er et yndigt Land — Kong Christian stod ved højen Mast, og Klokkeren blev rigtig ti, da paa engang en Gendarm og en Politibetjent traadte ind i Salen og befalede de Forsamlede [overstreget: paa en brutal Møde] at holde op med at synge og at forføje sig bort. [Her en Overstregning og Rettelse til:] Medens Nogle yttrede sig utilfreds over dette Politiets Optræden, gik en af Selskabet hen til Gendarmen (Vagtmesteren) og spurgte, om de maatte forblive indtil de drukkede deres Punsch, hvilket Vagtmesteren sagde Ja til; et ham tilbudet Glas afslog han. Der blev nu sendt Bud til Medlem af Direktionen, Junggreen (som noget i Forvejen havde forladt Clubben). Da Junggreen kom nede ved Husdøren, fandt han der Bytjener Bloch og en Gendarm, og spurgte dem hvad der var i Veien; og efterat Bl. havde fortaalt ham hvad der var skeet, gav J. Bytjeneren den Forsikkring, at de Forsamlede nok skulde gaae hver til Sit, hvorpaa J. gik op i Salen. Det lykkedes ham snart at formaae de, der endnu modstræbte, at gaae ind paa hans Opfordring til at gaae hjem, og han foreslog at tømme Glassene. Ligesom dette skulde skee blev Døren revet op, Gendarmen, Politibetjenten og en Vagtcommando trængte ind, Sidstnævnte med fældet Bajonet, og erklærede de Forsamlede som Arrestanter, dog med Undtagelse af Junggreen, som man vidste netop var kommen til. Derpaa bleve de Tilstedeværende [senere overstreget: under Puf og Stød] førte ned ad Trappen, stillede op paa Forstuen, og siden under Escorte bragt ned paa Raadhuset i Arrest. Uden for Klublocalet stod en heel Klynge Hjemmetydskere, navnlig

Turnerne, som modtog de Arresterede med haanlige Yttringer, og da Toget passerede forbi Rudebecks Hotel, stormede ogsaa derfra endeel Tilskuere ud. Det var ialt 17 Personer, som af Gendarmerne, Politibetjenten og Vagten førtes ned paa Raadhuset, hvor der blev indsat 4 Personer i hvert Tyvehul. Iblandt de Arresterede befandt sig Sognefoged Hans Madsen Møller fra Kolstrup, Photograph Caprani, Skipperne Iwersen og Clemand samt endeel yngre Personer.

10. April. De i Frederiksklubben arresterede Personer have tilbragt hele Natten paa Raadhuset, og bleve først satte paa fri Fod Kl. 10 Formiddag. Klubbens Direction begav sig strax imorges til Borgermesteren; han var ikke staaet op, da han befandt sig daarlig, og de maatte derfor komme igjen. Cancelliraad Grauer førte Ordet, præsenterede sig selv og sine Led-sagere som Frederiksklubbens Bestyrelse, og besværede sig i højeste Grad over den Behandling, Klubbens Medlemmer Aftenen tilforn havde været underkastet. Borgermesteren beklagede ogsaa det Passerede, og sagde at han havde givet Politibetjenten Ordre til at befale Klubmedlemmerne at gaae, og hvis de ikke adlode at arrestere dem; men siden der efter Directionens Udtalelse syntes at være skeet Utilbørligheder, lovede han at Sagen skulde blive nøje undersøgt. Grauer svarede, at saa vilde man afvente Resultatet heraf, men det havde ellers været Directionens Hensigt ufortøvet at reise til Slesvig og besvære sig hos Commissairerne.

2. Paaskedag 17. April. Imorges forlod jeg mit Huus i Ramsherred og flyttede for mit eget Vedkommende ind i min nye Bolig paa Fred. Callsen[s] Gaardsplads paa Skibsbroen, 2 Qvarter N[r.] 48.

29. April. Angaaende Deputationen, som foredrog Civil-commissairerne Nordslesvigernes Klage over den Terrorisme, Embedsstanden udøver, har jeg erfaret følgende: Deputationen bestod af følgende 16 Medlemmer: Gaardejer *J. Janiksen Beier* fra Skjerbæk, Forpagter, Dbmd. *Wieland* fra Gram

Mølle, Møller *Boysen* fra Tørningmølle, Gaardejer *Sørensen* fra Bramdrup (Moltrup Sogn), Gaardejer *J. P. Friis* fra Eidsbøl, Kammerraad *Juhl* fra Hjarndrup, Møller, R. af Dbg. og Dbmd. *Krüger* fra Beftoft, Brænderieier *Lundbæk* og *Kjøbmd. Amorsen* fra Haderslev, Gaardejer *Bygd* fra Starup, Kammerraad *Møller* fra Skovgaard, Farver *M. Bahnsen*, R. af Dbg. og Agent *Middelheus* herfra, Gaardmand *Petersen*, Dbgmd., fra Hostrup, Kammerraad *Schmidt* fra Kollund og forhenv. Borgermester *Jensen* fra Flensborg. Paa de til Als afsendte Indbydelser mødte Ingen. Kbmd. *Detlefsen* fra Graasteen maatte i presserende Forretninger reise til Hamborg, men samstemte i Et og Alt med de Øvrige. Gaardeier *Jørgen Hansen Ravnskobbøl* derimod var nok tilstede ved Mødet i Flensborg, men nægtede at underskrive de Ankepunkter, som vare blevne satte til Papir, han fandt at det nu gik ganske godt her i Nordslesvig og forlod Forsamlingen uden Afsked, efter at have undskyldt sig til *Krüger* og *Petersen* med, at han vilde komme i en altfor skæv Stilling til sin Herredsfoged og Amtmand, naar han underskrev Klagefortegnelsen. — Torsdag Morgen ankom Deputationen til Slesvig, og fik om Formiddagen Kl. 10 Audiens hos Hrn. *Halbhuber*, Østerrigeren. Han var just ikke forekommende, meente, at naar „die dänische Partei“ i Nordslesvig ikke ophørte med at gjøre Demonstrationer, saa kunde Embedsmænd og Gendarmer vel ikke optræde anderledes end de gjorde; men da man fortalte ham Affairen med Frederiksklubben den 9de, udtalte han sin højeste Misbilligelse over en saadan Misbrug af Embedsmagten, sagde at det var „abscheulich und muss geahndet werden“, thi han havde selv været Embedsmand i mange Aar og hadede Intet mere end Overgreb fra dennes Side. Men i det hele taget var *v. Halbhuber* ikke naadig stemt. Fra ham begav Deputationen sig til *Zettlitz*, der med et koldt Ansigt traadte den imøde; men saasnart Ordføreren (*Bahnsen*) havde sagt, at der fremtraadte Mænd fra Nordslesvig for at føre Anke over det Undertrykkelsessystem,

som det Augustenborgske Parti udøvede imod dem, der ikke delte dets Anskuelse, opklaredes Commissairens Ansigt. Han lod sig fortælle de Enkeltheder udførligt, som var skriftlig fremsatte i et af Deputationens Medlemmer underskrevet Document og gik villig ind paa den Opfatning, som Deputation[en] udtalte. Fremgangsmaaden, som Politiet her i Byen havde udviist imod Frederiksklubbens Medlemmer d. 9de var ham allerede bekjendt gennem et fra Advokat *Salicath* indgivet Klageskrift, og han misbilligede højliggen hvad der var skeet. Om Skolesproget og Skolesagen talte han meget med Bahnsen, og spurgte om Grunden hvorfor Skolelærerne *Müller* og *Hansen* skulde fjernes, siden de vare det tyske Sprog fuldkommen mægtige. Da B. svarede, at de skulde bort, fordi de ikke hylde den schlesholst. Lære, bemærkede han, det var godt han fik dette at vide: endnu vare de ikke afskedigede. Han beklagede ved denne Leilighed at han „leider zu spät“ havde erfaret, hvor afholdte de afskedigede Præster og Skolelærere havde været. Da det bragtes i Omtale, hvorledes Gendarmen havde nødsaget en velstaaende Mand til at følge med dem til Fods til Herredsfogeden og ikke tilladt ham at bruge sin[e] egne Heste og Vogn til at kjøre derfra med, misbilligede han højliggen Gendarmens Adfærd. Samtalen gik mere og mere over til det Gemytlige, og han sagde bl. A., at naar Nordslesvigerne havde noget at klage over, skulde de kun henvende dem til Civilcommissairerne og ikke til den schlesholst. Landesregierung, *thi den var vist ikke altid upartisk!* Slutteligen anmodede han Deputationen om ogsaa at begive sig til Halbhuber, og lod til at blive lidt taus, da man sagde, at man alt havde været der; men da man forklarede at dette var skeet fordi Halbhuber gav Audients en Time før, gav han sig tilfreds med denne Forklaring og spurgte hvad de syntes om Halbhuber. Friis fra Eidsbøl svarede temmelig frit: „Han er jo en Schleswigholsteiner“ — hvilket Svar morede Zetlitz saaledes, at han gned sine Hænder og lo hjertelig.

19. Maj. Det hedder atter, at den gamle Hertug af Augustenborg idag skal ankomme til Graasteen, og endeei af hans Tilhængere ere igjen tagne derhen.

20. Maj. Ogsaa igaar var Valfarten til Graasteen forgjæves. Hertugen kom ikke.

23. Maj. [Tilsvarende Oplysning].

24. Maj. Jo, „Er ist gekommen, er“ — den gamle Hertug af Augustenborg, til Graasteen, og han var ledsaget af sin unge Søn, Prinds Christian. Ved første Efterretning om at han agtede sig dertil, havde hans Tilhængere faaet bygget en Æreport; men da hans Ankomst forsinkedes var dens Grønt visnet, og allerede da man anden Gang ventede ham forgjæves, d. 20. Mai, saae den meget tragisk ud; tilmed havde Natten i Forveien et Skarn forsøgt at bøde paa den falmede Løvdecorations Udseende ved at anbringe et stort *Torskehoved* med vidtudspilet Gab imellem de visne Egegrene, hvilket „Emblem“ dog blev seet og fjernet. Dette var den 20de ds. At Æresporten ikke var blevet smukkere tre Dage senere, veed Enhver der kjender Virkningerne af Tidens Tand, navnlig paa Grønsager.

25. Maj. Idag holdt herværende Pastor *Holdt*, som er blevet forflyttet til Løgumkloster, sin Afskedsprædiken.

29. Maj. [F. paa Besøg hos Petersen i Hostrup, hvor han bl. a. prøver en mekanisk Vogn; senere paa Tombølgaard og hos Gammelgaard i Varnæs]. Man fortalte at den gamle Hertug havde været i Hostrupkrat, og at han besøgte enkelte Personer omkring paa Egnen; Dagen tilforn havde han bl. A. besøgt Jes Jessen paa Tombølmark. Ligeledes sin fordums gamle Skytte, Ras Skrædder, og man fortalte, at der paa Graasteen gik Tale om, at han snart afreiste for at hente sin Gemalinde. Hans Søn Christian var kort efter deres Ankomst til Graasteen atter taget bort, men *Scheel Plessen* var der endnu.

5. Juni (2. Pinsedag). [Ang. et Slagsmaal mellem en prøjsisk Sergeant og Civilpersoner, der tilredte ham ilde]... Der

yntes om at hans Modstandere kunde have været forklædte preussiske Menige, da han var meget ilde lidt.

6. Juni. Iaar er da for denne Dag bleven indhentet af Hjemmetydskerne, hvad der ifjor ikke stod til at opnaae: Skytte-lauget er bleven deres. Og de afholde Skiveskydningen ved Hjelm med al behørig schlesw. holsteinsk Bram. I et Par forud-gaaende Laugsmøder havde en talrig Skare af Schlesvighol-steinere [en Del Navne overstreget] ladet sig optage i Lauget, og derved opnaaet Majoriteten. Et af de første Kjendetegn paa deres Magtfulde var at de voterede den rød-hvide Cocarde af-skaffet og den trefarvede antaget istedet for den; dette, vidste de, vilde have til Følge, at de Dansksindede, som de desuden trakasserede saa smaat hvor de kunde, vilde udtræde af Lauget, og dette skeete ogsaa. Kun nogle faa forbleve deri, men uden at vise activ Deeltagelse. Udmarchen skete da idag med al mulig Pomp og naturligviis lød Melodien „Schles-holstein meerumschl.“ først og sidst. En ny Laugs-Fane var bleven anskaffet; hvid, med de tre Makrel i rødt Felt i Midten.

10. Juni. Igaar Aftes er *Prindsen af Hohenlohe-Ingolfingen* ankommen hertil, paa sin Mission at høre den nordslesvigske Befolknings Besværing over deres nuværende Embedsmænd. Han lod strax Photograph *Caprani* kalde til sig i sit Logement paa Stadt Hamburg, og lod sig af ham fortælle Begivenhederne om Overfaldet paa Frederiks Klubben den 9. April. Han spurgte meget nøjagtigt, anmodede *Caprani* om at sørge for at hans Ankomst blev bekjendt og at saa Mange som mulig kom til ham med deres Besværing, og forlangte navnlig at *Bahnsen* og *Middelheus* skulde komme til ham næste Morgen. Som Følge deraf indfandt de tvende Navngivne sig hos *Prindsen* iformiddags, og havde en Samtale med ham, som varede et Par Timer. *Bahnsen* førte Ordet, og begyndte med at fremhæve det aldeles Lovstridige i den Maade, hvorved ifjor Afstemningen angaaende Skolesproget var bleven foretaget, idet *Byens* danske Indvaanere først Dagen for Afstemningen var

blevne opfordrede til at møde; han bemærkede, at det idethele var besynderligt, at der i en By, af hvis Indvaanere idetmindste $\frac{9}{10}$ Dele ikkun talte Dansk, skulde afstemmes om i hvad Sprog Børnene skulde undervises, erklærede at han intet havde imod, at der blev givet flere ugentlige Timers Undervisning i Tydsk, men maatte udtale det som en af Naturen paabuden Nødvendighed, at Underviisningen meddeltes Børnene i det Sprog, som de alene forstode. Hans Udtalelse blev tagen til Prot[oc]ol, men det lod ikke paa Prindsen, at han synderligt interesserede sig for dette Andragende; han fremhævede navnlig „Vigtigheden“ af den tydske Underviisning, naar her kom et tydsk Gouvernement. Skolelærernes Behandling af Skolecollegiet gav Leilighed for Bahnsen til at anføre endeel besværende Bemærkninger. Derpaa gik han over til Kirkeanliggendet, anførte hvorledes vi forhen havde faaet tvende ligeberettigede Præster, der vexelviis holdt Gudstjeneste paa Dansk og Tydsk, og udførte alle kirkelige Forretninger i det Sprog, som Vedkommende forlangte, derhos spurgte han, om Hs. Durchlaucht ikke fandt, at denne Ligeberettigelse var mere end nok for den ubetydelige tydske Minoritet af Byens Befolkning, paa hvilket Spørgsmaal Prindsen dog ikke svarede. Han fortsatte derpaa med at anføre det nu bestaaende Misforhold, der ikke tilstedte den danske Præst at foretage Daabshandlinger og Copulationer i Kirken, og i Husene ikkun med Provstens Samtykke, samt formeente den danske Præst aldeles at foretage Trolovelser, meddele Udskrifter af Kirkebogen etc., og omtalte Provstens Sportuleringsmaade. Da han yttrede, at denne var en Beslægtet af Pastor Rehhoff i Hamborg, greb Prindsen denne Bemærkning med Begjærlighed og lod Secretairen indføre den i Protocollen. Saa talte Bahnsen om det paa Lysekronen i Kirken anbragte schles. holst. Flag, hvilken Meddelelse Prindsen erklærede for ulovlig. Dernæst kom han ind paa Herredsfogeden *Petersens* egenraadige Fremgangsmaade, og fremlagde Protocoludskrift for at en Tjenestekarl fra Aarslev var bleven straffet med 3 Dages Fæng-

sel paa Vand og Brød fordi han ved et Ringridergilde havde været med at synge „Den tappre Landsoldat“ paa Gaardspladsen af Christiansminde, hvilket Herredsfogeden betegnede som en politisk Demonstration, fordi Eieren af Christiansminde var bekendt som tydsksindet. Da Samtalen var forbi anmodede han Bahnsen om at gaae med ham op i Kirken, for at han selv kunde overtøye sig om det schles. holst. Flags Tilstedeværelse i den, hvilket Forlangende Bahnsen gjerne opfyldte. Kirkedøren var, som altid, aflaaet, og da B. bad ham om at vente et Øjeblik, indtil han hos Provsten hentede Nøglen, forlangte Prindsen at han jo ikke maatte sige Provsten, hvem Prindsen var. Efterat have overtøyet sig at det trefarvede Flag virkelig var anbragt (paa en Lysekrone) i Kirken, udtalt[e] han sig bestemt derimod, og da B. fortalte ham at man havde taget Troesbanneret ud af Haanden paa Christusfiguren over Alteret, som havde holdt det i et Par Hundrede Aar, fordi ogsaa dette Banner havde det hvide Kors i rødt Felt, smilede Prindsen medlidende over en saa borneret Fanatisme. — Adskillige af de den 9. Apr. Arresterede af Frederiksklubben vare i Forening med Cancellir. Grauer hos Prindsen, overrakte ham en kort Fremstilling af det forefaldne og bade om Udnævnelser af en Undersøgelingscommission af Ikkeaugustenborgere, efterdi man ingen Tillid havde til de nuværende Embedsmænd.

12. Juni. Rundt omkring i Byen er man lystig ifærd med at fornye de siden ifjor overstrøgne danske Forretningsbetegnelser paa Husene og atter at udhænge de danske Skilter.

Prindsen af Hohenlohe kom allerede igaar Aftes tilbage Nordfra, logerede sig atter ind paa „Stadt Hamborg“ og har idag været besøgt af endeel Personer, saavel fra Landet som fra Byen. Grev *Arthur Reventlow* var hos ham om Eftermiddagen, da han sendte Bud efter Bahnsen. Til denne sagde han bl. A., at han alt havde Materiale til Nedsættelsen af 16 Commissioner, — at han havde sagt til Borgermester Gottburgsen, da denne paa hans Forespørgsel angaaende Behandlingen af

Fredericksclubbens Medlemmer fremførte som Undskyldning at han (Gottburgs.) dengang var upasselig; at han, hvis han ingen anden Forklaring kunde give, vilde han gratulere ham til Commissionens Ankomst. [Flere Besværinger over Embedsmændene].

15. Juni. Inat er der paa Vennelyst forefaldet en Scene, der muligvis kan faa sine Følger. Hr. Bertram, der har givet en Dandsecursus for Børn her i Byen, havde foranstaltet en Festlighed paa Vennelyst for sine Elever fra om Eftermiddagen af, og indbudet endeel unge Voxne til at indfinde sig om Aftenen for at faae sig en Dands. Ogsaa vare endeel ældre Personer, navnlig Forældre til de i Festligheden deltagende Børn gaaede derhen. Indtil hen imod Kl. 10 gik Alting roligt og herlig[t]. Men da indfandt sig i Skjænkestuen endeel tyske Haandværkssvende (ogsaa Borgermesterens Fuldmægtig Petersen var der) og da Kl. nærmere sig til 11 kom en halv Snes preussiske Soldater til. Disse sidstnævnte gik ind i Dandsesalen, og da Hr. Bertram sagde til dem, at det var for et sluttet Selskab, at denne Festlighed var arrangeret, undskyldte de sig høfligst, men bade om at maatte forblive i Salen for at see paa Dansen, hvilket villig tillodes dem. Men kort efter traadte Haandværkssvendene ind ad den anden Dør, og En af dem skjældte uden Videre den unge Sømand Alexander Nielsen ud for en „Spitzbub von Hannemand“ og slog ham i Nakken med knyttet Næve. Nielsen blev ikke Betaling skyldig, men slog strax sin Angriber til Jords, andre Svende stormede ind paa ham, *Carl Fischer* tog hans Parti, og begge drev deres Angribere tilbage. Men nu drog Soldaterne alle deres Sabler og huggede ind iblandt de forsamlede Danske, der, paa de nævnte Tvende nær, tillige med Damerne ilede ud af Salen. *Carl Fischer* fik et lille Stik i højre Haand, et andet i venstre Arm og et lille Saar bag det ene Øre, medens Alex. Nielsen erholdt et stærkt Slag i Ansigtet og et Hug af en Sabel over den ene Skulder, uden dog at blive saaret deraf; om C. Fischers Saar ere foraar-

sagede af Soldaternes Sabler eller af andre skarpe Instrumenter som Svendene have brugt, veed han ikke. Af de tilstedeværende preussiske Underofficerer gjorde den ene sig Umage for at holde Soldaterne tilbage, og hans Bestræbelser afværgede yderlige[re] Uheld. Imidlertid var der bleven sendt Bud ind til Byen efter Gendarmvagtmeesteren, som ogsaa indfandt sig med en preussisk Patrouille, ved hvis Tilsynekomst Urostifterne flygtede ud af Huset ind i Skoven. Den omtalte Underofficer, som endnu var i Salen, toges med af Patrouillen som Arrestant, og ved at gennemstreife Skovpartiet paagrebes ogsaa den anden Underofficer, og begge førtes med til Vagten.

29. Juni. ... I Anledning af Aarsdagen af Indtagelsen af Als have vore Schl. holst. hængt deres Flag ud i stor Mængde.

30. Juni. Det preussiske Militair har idag højtideligholdt 50aars Jubilæet af Oprettelsen af det bekjendte *Lützowske Jægercorps*, der i Slutningen af Tydskernes Krig imod den store Napoleon spillede en Rolle og efter Fredslutningen blev Stammen til det 24. preussiske Infanteriregiment, af hvilket Fussilierbataillonon udgjør Garnisonen her i Byen. Endeel ældre Officerer og Veteraner ere Sydfra komne hertil, ligesaa Officererne fra Regimentets 2de andre Bataillonon, som ligge i Sønderborg og Haderslev. For de Menige er der anrettet Lystighed i Thaliateatret, Colossæum, Rudebecks Hotel og Gjestg. Danmark; Officererne spise fiint, Soldaterne faae ikkun lidt Øl frit, men maae ellers kjøbe sig hvad de ville have. Vore Hjemmetydskere have viist sig saa forekommende imod de ellers af det ilde lidte preuss. Militair, at de med deres Koner og Døttre besøgte de forskjellige Steder, hvor Soldaterne holdt Eal, og lode deres Damer dandse med Soldaterne; saaledes *H. Offersen, F. A. Jensen* o. fl. I Thalia-Salonen skeete det, at Kongen af Preussens Gibsbuste, som var anbragt i en Krands, midt om Natten styrtede ned paa Gulvet og sønderloges, en Tildragelse, som mange af de tilstedeværende Militair, især de Ældre, betragtede som et uheldigt Varsel.

1. Juli. Bahnsen, Møller fra Skovgaard og Krüger fra Bevtøft ere i Eftermiddags afreiste til Slesvig for at tale med Hr. v. Zetlitz. Det hed, at han vilde indtræffe hertil, men han kom ikke.

6. Juli. Der har i nogle Dage været Tale om, at denne Dag, som Arveprindsen af Augustenborgs Fødselsdag, skulde af hans Tilhængere højtideligholdes med muligst Pomp. Det hed at store offentlige Optog med Musik skulde passere Gaderne, at de Sidstnævnte skulde bestrøes med Blomster, at der skulde afholdes en pragtfuld Skiveskydning ved Hjelm, Flagningen skee efter største Maalestok o. s. v., og der er vistnok ingen Tvivl om at Hensigten at gjøre saa megen Brask og Bram som mulig, ærlig har været tilstede. Vist er, at de Retroende vare blevne tilsagde, at flage, feie Gade og bestrøe dem med Blomster, og Adskillige havde i den tidlige Morgenstund adlydt Ordren. Men seent igaar Aftes var der efter Forlydende kommet en Befaling fra højeste Sted til Amtmand og Borgermester om ikke at tillade Optog og lignende Demonstrationer. Som Følge heraf maatte Politibetjenten gaae den, vistnok sure, Gang til dem, der havde strøet Blomsterne uden for deres Huse, og befale dem at feie dem bort igjen. Det skal ogsaa være bleven Embedsmændene forbudt at flage fra deres Boliger.

7. Juli. Inat er følgende passeret. I Anledning af Gaardsdagens Fest for de Augustenborgske havde Bürgervereinen forsamlet sig til et Gilde paa Rudebeck[s] Hotel, hvor der blev drukket og toastet til langt ud paa Natten. Noget over Midnat kom en preussisk Vagtpatrouille forbi, og da raabte en begejstret Mand ud af Vinduet: "Wir wollen keine Preussen sein, wir wollen ein selbständiges Schleswigholstein unter unserm eignen Herzog Friedrich VIII", og Selskabet indenfor istemt[e] Hoch. Patrouillens Anfører, hvem en tilfældig tilstedeværende Person spurgte, om han havde forstaaet hvad der blev sagt, svarede: „Jawohl! das kann ich aber nicht ohne Meldung hingehen lassen!“ og begav sig til Pladscommandantens Bolig,

hvor han aflagde sin Rapport. Commandanten, Major *v. Cra-nach* kom strax paa Benene, tog en af Vagterne, som han fandt paa Gaden, med sig og begav til Rudebecks Hotel, foran hvis Dør Vægteren posteredes, med Tilhold om ikke at lade Nogen komme ud eller ind, førend Majoren kom igjen. Sidstnævnte begav sig til den i Nærheden beliggende Hovedvagt, og kom snart tilbage med en Militairpiquet af [ ] Md. Med denne begav han sig ind i Forsamlingssalen.

Her er ankommet til Byen en af Apellationsretten udnævnt Commission, bestaaende af Herredsfoged *Matthiesen*, Hrdfgd. *Ahlefeld* og Actuar *Nissen*. Sidstnævnte er Ordfører. Commissionen har været i Flensborg og Haderslev, og der optaget Forhør over Deltagerne i Deputationen til Civilcommissairerne (see d. 29. April) for den ved denne Lejlighed indgivne Adresse. Denne var i begge Exemplarer af Commissairerne bleven stillet til Appellationsrettens Raadighed (saaledes hed det i det Commissorium, som *Matthiesen* meddeelte *Bahnsen*. Derpaa spurgte han om, i hvad Sprog B. ønskede Forhøret optaget, og denne valgte selvfølgelig det Danske. Forhøret varede fra Kl. 3 til Kl. 5. Der blev spurgt om paa hvad Maade Adressen var kommen istand, af hvem den var forfattet og fra hvem Tanken om den og om Deputationen var udgaaet. Der blev endvidere tilkjendegivet, at hvert enkelt i Adressen anført Factum maatte bevises af Underskriverne, og at disse maatte sørge for at have de fornødne Beviser paa rede Haand, naar Commissionen indfandt sig igjen; førtes saadant Beviis ikke, faldt Ansvarret lige paa hver af Adressens Underskrivere.

8. Juli. Forh. Sognefoged *Petersen* og Kammerraad *Møller* fra Skovgaard have iformiddags været i Forhør for Commissionen for Appellationsretten. Fremgangsmaaden var ligesom da *Bahnsen* var i Forhør, Retsproget Dansk. Efter Forhøret indlod Herredsfoged *Matthiesen* sig i Samtale med *Petersen*, og omtalte bl. A. denne Herredsfoged (*Petersen* paa *Graasteen*), yttrende at der dog vel ikke vilde fremkomme Klager og Be-

sværinger over ham naar Commissionen kom igjen. Petersen fra Hostrup kunde ikke love at dette ikke vilde skeep, og da Matthiesen derpaa yttrede, at Herredsfogeden vistnok var en god Mand, gav P. ham til Svar: „Aaja, vi kunde saamænd faae ti Andre, der vare ringere end han“.

9. Juli. I Middags havde Pladscommandanten, Major Crnach, sin Bataillon samlet paa Torvet, hvor han lod dem danne Qvarree og tiltalte Mandskabet. Han sagde, at han forleden Nat selv havde overbeviist sig om, hvorledes der fandtes Folk her i Byen, som insulterede Preussen. dets Konge og Militairet paa en saadan Maade, at der ikke længere kunde ties dertil; derfor havde Militairet faaet Ordre til altid at gaae med Sidegevær og faaet tildeelt skarpe Patroner; traf Soldaterne paa Urolige, saa skulde de ikke *stifte*, men *befale* Fred, og gjordes der Modstand uden Videre gjøre Brug af Vaabnene, af Kolbe, Bajonet eller Sabel. Der gaves her i Byen baade slette og gode Folk; de slette vare dem, der forsamlede sig hist nede (han pegede Nord paa, ad Rudebecks Hotel) i „Bürgerverein“, de vare Wühlere og næsten Oprørere, og han gad see, om de, naar Preusserne vare i Vaaben, vilde være istand til, som de sang, at jage dem ud af Landet; de gode Folk vare de fredelige Borgere, som forbleve roligt i deres Boliger og hos hvilke de havde havt det godt saa længe.

12. Juli. „Bürgerverein“ er bleven lukket, sandsynligvis som Følge af Affairen d. 6te.

21. Juli. Iformiddags løb en Skonnert fra Stabel paa Sk. Andersens Værft, ogsaa uden Flag, som alle nye Skibe hidtil. — Som man hører ere nogle Tjenestekarle fra Landsbyerne, navnlig fra Hostrup, ved deres Hjemtour fra Markedet blevne angrebne af 3 preussiske Soldater ved Skoven ovenfor Størtom, og et Par af Tjenestekarlene fik Saar af Sabelhug, den ene et dybt Hug i Hovedet.

23. Juli. Det erfares, at Politibetjent Gielow paa Grund af

sin Adfærd ved Arresteringen af Medlemmerne af Frederiks-klubben d. 10. April d. A. ifølge Ordre fra Landsregjeringen er bleven opsagt til at fratræde sit Embede til Mikkelsdag.

Søndag d. 6. August. I Eftermiddag løb et Barkskib af Stabelen paa Paulsen[s] Værft. Captainen Drescher fra Nordborg, har taget Borgerskab i Svendborg, og som Skibets Eier var han derfor berettiget til at heise dansk Flag. En usædvanlig stor Menneskemængde havde indfundet sig, da det var bleven bekjendt i Forveien, at Skibet skulde løbe af med heiset Dannebrog. [3 Linjer overstreget]. Men næppe viste det kjære Flag sig, førend et tordnende Hurra lød fra den forsamlede Mængde.

12. August. [F. rejser 8 Dage til Varnæs, i Besøg hos Gammelgaard].

2. September. Kl. 6 imorges afgik Dampskibet Øresund med 300 Passagerer fra vor By og Omegn til Korsøer, hvorfra de befordres videre paa Jernbanen til Kbhvn.

6. September. I Eftermiddags .... kom Dampskibet „Øresund“ med de fra Kjøbenhavnsturen Returnerede. En stor Mængde Mennesker var forsamlede ved Havnen og modtog de hjemvendende med høje Hurraraab.. — At beskrive Rejsen til Kjøbenhavn, Opholdet der og Hjemrejsen, ligger uden for disse Blades Bestemmelse, og jeg vil derfor ikkun anføre, at de Hjemvendte ikke kunne finde Ord, som tilstrækkeligen kunne udtrykke, hvad de have følt og oplevet paa denne ufor-glemmelige Tour. Paa Henrejsen gjorde den ligefrem rørende Modtagelse, de utallige Hilsener med Flag og viftende Tørklæder, som de Rejsende modtog i det smale Svendborgsund, hvor ethvert ved Stranden beliggende Huus var prydet med Flag og Krands, hvor hele Stranden langs paa begge Sider tililende Menneskeskarer tilraabte de Forbidragende deres jublende Hilsener, et saa gribende Indtryk, at selv kraftige Mænd bleve rørte indtil Taarer. Ved Svendborg Havn var fremlagt et større Fartøj, hvis Ræer var bemandede med

hvidtklædte Matroser med røde Skjærf, fra talløse Baade udstrøedes Blomster paa Bølgerne og endeløse Hurraraab løde fra Land og Hav.

8. Sept. [En præjsisk Bataillon indkvarteret, paa Vej til Haderslev].

9. Sept. Imorges afmarcherede den preussiske Bataillon til Haderslev, og den Bataillon, som tidligere har garnisoneret her, ankom op paa Formiddagen — Soldaterne lagdes ind i deres gamle Qvarterer. — Hvilken Contrast imellem Preussernes Indrykning dennegang og ifjor! Da ilede vore store og smaa Hjemmetydskere den imøde ved Byens Indgang, bøde den velkommen som Befriere, raabte Hurra, og fra Husene vaiede trestribede Flag i stor[t] Antal; — nu derimod, *ikke en Eneste* af Partiet viste sig ved Preussernes Indrykning, *ikke et eneste* Velkommen bødes dem, *ikke et eneste Flag* blev udhængt til deres Ære. *Tempora mutantur!*

20. Sept. Som der fortælles, har en Deputation, bestaaende af Gustav Raben, Claus Clausen i Aarslev og Hansen paa Egelund været hos Zedlitz for at bede om, at Amtmand *Jürgensen* maatte forblive i sit Embede. Svaret skal have lydt at de trøstigen kunde reise hjem. Alt vilde blive ordnet paa bedste Maade.

23. Sept. Der tales meget om, at Preusserne agter at anlægge betydelige Fæstningsværker ved Alssund. Den preussiske Krigsminister *Roon* har fra Kiel med en Damper begivet sig derhen og taget Forholdene i Øjesyn

Igaar ankom heelt uventet her til Byen *Her v. Levetzau*, der tidligere har været Landfoged paa Sild, siden Amtmand i Neumynster. [? og „Pretz“ er her tilføjet med en anden Haand]. Han begav sig strax op paa Slottet og fremstillede sig for Amtmand *Jürgensen* som dennes Efterfølger, der til 1ste October vilde tiltræde Embedet. Betuttelsen skal være bleven meget stor, da man efter Forlydende havde gjort sig Haab om at forblive i Embedet.

26. Sept. Hen imod Middag ankom 100 Md. af den i Haderslev liggende Bataillon, som ere bestemte til, ligesom 100 Md. af den herværende Bataillon, at afgaae til Sønderborg for at arbeide ved de Befæstningsværker, der der skulle anlægges. Der circulerer endeel Rygter angaaende disses Omfang, idet det hedder, at enkelte Huse, en Mølle, ja endog en heel Gade i Sønderborg skal brækkes ned. En Reisende, der kom derfra idag, fortalte, at der endnu intet bestemt var bekjendt hvad Sønderborg angik, men at der herskede største Travlhed inde i Slottet, hvor der arbeidedes Dag og Nat. Paa Fastlandssiden vare Skandsearbejderne igang. Det hedder at 1400 Md. skulle ansættes derved.

27. Sept. General *Manteuffel* er iaften ankommen her til Byen. Ingen Flag vare udhængte af Hjemmetydskerne og ikkun Anbringelsen af 2 Skilderhuse uden for „Stadt Hamburg“ vidne om at han er der.

28. Sept. Tiltrods for at Slesvigs Gouverneur, Gen. *Manteuffel* opholder sig her, har Byen sit simpleste Hverdagsudseende; intet Flag paa Skibsbroen, Kirken, Gasværket eller noget Privathuus, ingen Gade bestrøet med Blomster eller blot kun feiet, ingen pyntede Folk i Bevægelse. Hos Generalen mødte efter Tilsigelse fra Amtmanden, foruden denne selv, Borgermester med Raad og Deputerede, Provsten, Herredsfogeden, Toldforvalteren, Skovrideren, Physicus. Generalen henviste til den Tale, han havde holdt i Flensborg, hvori han havde udtalt hvad han havde at sige Enhver. Da den var optaget i Aviserne, ansaae han det for overflødig at gjentage den. Derpaa talte han nogle Ord med enhver af de Tilstedeværende. Ved at erfare, at den Deputerede *Johann Petersen* var Snedker, yttrede Generalen, at han vel fik sit Træ fra Sverrig, — men *Johann* hastede med at forsikre at han fik det fra — Stettin!! Stakkels Mand, der vistnok kjøber sine Brædder hos *Holger Lorentzen* i Ramsherred! [Det sidste blyants-overstreget]. Siden gik Generalen lidt omkring i Byen, var inde

i adskillige Privathuse, og lod sig Soldaternes Qvarterer forevise, besaae ogsaa Sygehuset og yttrede sig tilfreds overalt. Derpaa holdt han Frokostbord, hvortil Embedsmændene vare indbudne, og forlod Byen igjen Eftermiddag Kl. 2, idet han begav sig til Røde Kroen for at gaae med Jernbanen tilbage til Slesvig.

30. Sept. [Amtmand Jürgensen bortflyttet fra Slottet].

4. Oktober. Den ny Amtmand, Kammerjunker *v. Levetzau*, har idag tiltraadt sit Embede, og derfor modtaget Embedsmændene og Amts- samt Herredsraadsmedlemmernes Hilsener.

5. Okt. [Kanonskud fra prøjsiske Orlogsskibe, „blandt hvilke ogsaa Fregatten „Gefion““]. Idag har Amtmand Levetzau ladet sig Raadet og de deputerede Borgere forestille paa Raadhuset, og aflagt Besøg hos Adskillige i Byen.

1. November. I Eftermiddags løb den Skonnert, som *Andersen* har bygget til *A. Nielsen*, af Stabel under dansk Flag. Tre i Havnen liggende Fartøjer, et svensk, et norsk og et finsk, heisede ligeledes Dannebrog foruden deres eget Flag.

4. Novbr. Idag seer jeg atter Hanen og Kuglen paa Kirke-taarnet [nedtaget midt i Okt.]. Jeg har for en 8 Dage siden skrevet til Borgermester Gottburgsen og bedt om, at det maatte tillades mig at see de Documenter etc., der muligviis vare fundne i Kuglen; men jeg fik det Svar, at Provst Göttig havde sagt, at der fandtes slet Intet i den. Efter al Rimelighed har han og hans Kreatur sørget for, at den nu ikke er saa aldeles indholdsløs [i det mindste har Provsten udtalt til Førstelæreren at ogsaa denne kunde faa et „Memento“ lagt i Kuglen].

25. November. [Kmhr. Heltzens afholder Jagt paa Søgaard Gods. Flere fra Byen inviterede].

2. December. [F. til Selskab hos Petersen i Hostrup].

11. Decbr. Idag kom de Tropper, som ligge i Haderslev men have forrettet Skandsearbeide ved Dybbøl og paa Als, her igjennem, marcherende til Haderslev.

12. Dec. Idag er den Deel af vor Garnison, som har været paa Skandsearbeide ved Alssund, retourneret hertil.

Stænderdeputeret *Hansen* fra *Grumby* har været her for at afholde et Møde med de nordslesvigske Stænderdeputerede. Af disse, som han ved Skrivelse havde indbudt hertil, vare kun 5 tilstede: *Bahnsen*, *Möller* fra *Skovgaard*, *Krüger* fra *Beftoft* [Linjeplads til to andre Navne]. *Hansen* havde det Forslag at fremlægge, at samtlige Stænderdeputerede skulde foretage Skridt hos Regjeringen for at formaa den til at indkalde Stænderforsamlingen. Paa udtrykkelig Forespørgsel af *Bahnsen*, om *Hansen* med Hensyn til det politiske Hovedspørgsmaal bragte nogetsomhelst nyt Forslag fra sit Parti, t. E. om en Personalunion med Danmark, erklærede han, at han og hans Meningsbeslægtede urokkelig stode paa deres tidligere Standpunkt, holdende paa et selvstændigt Schleswigholstein under Herzog Friedrich VIII. Det kom derpaa til udførlige Erklæringer fra begge Sider, og lod man ham vide, at de nordslesvigske Deputerede ønskede helst af Alt en Deeling af Hertugdømmet, saaledes at Norddelen kunde blive indlemmet i Danmark; kunde dette ikke skee, var en Gjenforening med Danmark ikke at opnaa, som vi Alle dog haabede, saa helst en fuldstændig Opgaaen i Preussen, men Allersidst et Schleswigholstein. *Hansen* blev meget slaaet ved at høre dette, men kom tilbage til sit egentlige Forslag om at forlange Stænderforsamlingen indkaldt; i denne kunde da hvert Parti allerbedst virke for sit Formaal, naar en Sammenvirken af hele Forsamlingen ei var at opnaae. De 4 af de danske Deputerede syntes godt om Forslaget, men *Bahnsen*, der med Ret frygtede for at der stilledes dem en Fælde, stred imod, og efter at Discoussionen, der afholdtes paa Gjæstgivergd. Danmark, havde varet fra Kl. 10 om Formiddagen til 3 om Eftermiddagen ikke førte til en eenstemmig Beslutning, vedtoges, at de nordslesv. Deputerede først skulde forsamles paa et nyt Møde, for at deliberere om Sagen.

Søndag og Juleaften d. 24. Decbr. Provst Göttig har fundet paa at holde Gudstjeneste om Aftenen Kl. 7 i den oplyste Kir-

ke, et Experiment, der skaffede ham et saadant Tilløb af Nysgjærrige, at han vanskelig nogensinde har havt saa mange Tilhørere. Tyende og Børn fandtes i overordentligt Antal.

30. Decbr. I Eftermiddags havde jeg saamæn et Besøg af Provst Göttig. Jeg var gaaet ud af mit Værelse, da min Datter kaldte ad mig, og da jeg kom ind hilsede den Ankomne og tilkjendegav sig som Provsten; han havde længe havt det Forsæt at see ind til mig, da han havde hørt mig saa „rühmend“ om-tale (jeg bukkede) og vilde nu bede om Tilladelse til at sidde ned og conversere lidet. Han sagde at han saa mig for første Gang, hvortil jeg dog bemærk[ede] at han sikkert vilde have seet mig ifjor ved Afstemningen om Skolesproget, da jeg efter mit Navns Opraab indfandt mig foran Bordet, bag hvilket Amtmanden, han, Borgermesteren og flere sad. Dette kunde han — mærkeligt nok — slet ikke erindre. Saa talte vi om Eet og Andet, navnlig om Byens ældre Historie, og han forstod godt at undgaa at komme til at berøre de nu bestaaende Tilstande. Efter en god halv Times Forløb anbefalede han sig.

Søndag d. 31. Dec. Nytaarsaften er i mangfoldige Aar ikke bleven hilst med en saa almindelig Skydning i alle Byens Gader, som dennesinde, da det ene Skud lød efter det andet. Det er sagtens det preussiske Militair der muntrer sig. Provst Göttig holdt i Midnatstimen — fra Kl. 10^{1/2} af — Gudstjeneste i den oplyste Kirke, der atter var fyldt af Nysgjærrige.

Den preussiske Hauptmann *Reisewitz* har i et Selskab erklæret, at næste Nytaarsaften var ingen Preusser mere her, muligvis kunde de staa i Dybbølstillingen og bruge deres Kanoner. Manden var rigtignok temmelig „angetrunken“ [rettet til „angeheitert“], men *in vinum verum*.

1866

5. Januar. [F.s Kone kom tilbage fra Hamborg, hvor hun siden August havde været hos Datteren Klara].

Søndag d. 7. Januar. Der er i nogle Dage bleven talt om at

2 Regimenter af de i Hertugdømmet Slesvig liggende preussiske Tropper skulde gaae hjem — der tilføjedes at dermed skulde forbindes en Udskrivning af slesvigske Recrutter, 1 af 1000, der skulde indlemmes i de tilbageblivende preussiske Batailloner. Idag stadfæster „Børsenhalle“ det første (Hjemkaldelse af 6 Batailloner) men dementerer det sidste Rygte: der er ingen Ordre udstedt til at foretage nogen Udskrivning. Her i Byen fortælles, at vor Garnison allerede skal bort d. 15de ds.

10. Jan. Det herværende preussiske Lazareth skal ophæves; de Syge, der ikke kunne transporteres, skulle indlægges paa Byens Sygehuus, og de transportable Syge bringes til *Slesvig*. Man gjør sine Betragtninger over, hvorfor de ikke skulle til Sønderborg, hvorhen Tropperne gaar og hvor der er et stor[t] Lazareth. [Ogsaa det preussiske Postkontor skal ophæves. Det preussiske Telegrafvæsen havde fra Nytaar af indført en lavere Taxt, men senere hed det sig, at man atter maatte vende tilbage til de gl. Taxter, fordi Stormagterne og Danmark havde ladet Prøjsen vide, at der ikke turde forandres noget af det her bestaaende („hier in Schleswig“)] ... Om alt dette er Forløber for den Forandring, vi Alle ønske og haabe paa, vil Tiden vise.

13. Jan. De herværende preussiske Tropper samle deres Bagage. Storetorv er fuld af Vogne, belæssede med Kister, Tønder, Kofferter etc., og i Havnen indskibes alskens Gods til Sønderborg.

Søndag d. 14. Jan. Imorges Kl. 8 marcherede Fusilier Bataillon af 25de preussiske Infanteriregiment, der har ligget i Garnisonen her siden d. 14de Dec. 1864 herfra til Sønderborg. Bataillonscommandanten, Major *v. Cranach* holdt før Afmarchen en Tale foran den paa Storetorv opstillede Bataillon, idet han, efterat have udbragt et Leve for den preussiske Konge. udtalte sin Tak til Byens Borgere for den Velvillie, hvormed de havde behandlet Militairet og levet i god Forstaaelse med

samme, idet han tilføjede det Ønske at det maatte for Fremtiden gaae Byen vel, og at Handel, Skibsfart og Skibsbyggeri maatte florere.

5. Februar. [Den milde Vinter med den uafbrudte Skibsfart] ... Markerne ere grønne som ellers i April, i Haverne blomstrede alt i Januar Maaned Sneklodder og Nyserod, nu blomstrer ogsaa Crocus.

12. Februar. Idag er Guverneuren, Gen. Manteuffel retourneret hertil. Han lod sig af G. Raben føre ned paa Skibsbroen til dennes Værft, Borgemesteren og en preussisk Officeer fulgte med. Ikke mindste Tegn røbede at Hertugdømmet Slesvigs Vicekonge var tilstede ved Havnen, og af de Mange, som der befandt sig, tog ikke en Eneste Notits af den høje Herre eller hans Ledsagere, ved kun saa meget som at løfte Hatten. Og dog blev det snart bekjendt, hvem det var G. Raben gik med, ikke at tale om at Borgemester Gottburgsen er kjendt af Alle. Hvad mon Hr. Gouverneuren har havt for Tanker ved saaledes at see sig ignoreret? Tænker man tilbage med hvilken Jubel enhver mere anseet eller navnkjendig dansk Personlighed, t. E. Orlogscapt. Suenson, Geheimeraaderne Tillisch og Bardenfleth o. fl. tidligere bleve hilsede af Tømmerne, Søfolkene og enhver Tilstedeværende — om Devotionen for Kong Frederik VII slet ikke at tale — saa er hiin Ikkeændsen af den højeste Person i hele Hertugdømmet et meget talende Tegn.

Jeg har hørt fortælle om, hvorledes Borgemester Gottburgsen idag lod Redacturen for *Freia*, den 20aarige *Richard Sørensen* indbyde til sig og modtog ham med megen Forekommenhed, anmodede ham om og sidde ned etc., og dernæst begyndte at tale om, at han (R. S.) vistnok havde læst og lagt Mærke til hvad Aviserne de sidste Dage havde ytret om Preussens Hensigt at tilveiebringe en Personunion imellem dette Land og Hertugdømmerne, samt spurgte om, hvad R. S. meente derom. — Den Omspurgte svarede, at han nok havde set det Omtalte i Aviserne, men ikke antaget det for andet end et af

de talløse Avisrygter, eller i det højeste, med Hensyn til Grev Bismar[c]ks Udtalelser, som Noget, hvormed Sidstnævnte vilde paavirke den preussiske Landsdag. Men Borgemesteren forsikrede bestemt, at det var den preussiske Regjerings fulde Alvor dermed. Og at den vilde gjøre Alt for at sætte denne sin Hensigt igjennem; han maatte derhos bemærke, at Slesvig skulde beholde alle sine Eiendommeligheder uforandret, faae egen Styrelse efter sine egne Love, ogsaa Finantser, og navnlig ingen Forandring i den 3aarige Militairtjenestetid. Nationaliteterne vilde der samvittighedsfuld[t] blive værnet om o. s. v., og ønskede Borgemesteren gjerne at høre R. S.s Anskuelse og hvad de Dansksindede i det Hele havde for en Mening om Tingene. R. S. svarede, at han selv ikke havde tænkt synderlig over Sagen, men han vidste at alle Dansksindede holdt urokkelig fast ved Haabet om, atter at komme tilbage til Danmark; kunde dette ikke skee, og var der kun Valget imellem at komme under et augustenborgsk Schlesvigholstein eller Preussen, saa vilde de ubetinget foretrække det Sidste. Borgemesteren udtalte som Svar sin største Ringeagt for Augustenborgerne og lod dem ikke et ærligt Haar; han tilføjede, at kun to Muligheder forelaa: *Slesvig blev enten dansk eller preussisk*; Andet kunde der slet ikke være Tale om, og der var kun lidet Sandsynlighed for det første Alternativ, da Preussen ikkun med Bajonetter vilde lade sig fravriste hvad det havde i Hænder. Han ønskede atter at høre R. S.s Mening om Personalunionen som omtalt, og tilføjede, at Gouverneuren meget godt kjendte den store Udbredelse som Freia havde og den derpaa grundede Indflydelse, Bladet udøvede; det var ikke ligefrem bleven Borgemesteren paalagt at stille Anmodninger til Bladets Redacteur, men han vidste dog at det vilde blive velset, dersom Samme fandt sig foranlediget til at tale for Personalunionen med Preussen, der vistnok blev End[e]resultatet af hele den politiske Situation.

16. Febr. [2 prøjsiske Kompagnier, under Hauptmann Lindeiner v. Wildau, lægger sig ind i Byen].

21. Febr. I disse Dage bliver Indqvarteringsgodtgjørelsen for den tyske Indqvartering delvis udbetalt til Borgerne. [30.000 Mark ankommet, et lignende Beløb stillet i Udsigt].

22. Febr. [Et tyndt Isdække for første Gang denne Vinter].

Søndag d. 4. Marts. Aviserne bringe adskillige Efterretninger som have oplivet de Dansksindede i høj Grad. Bladet Reform fortæller, at Preussen, som Følge af Trykket af de ikke-tyske Stormagter, har tilbudt at tilbagegive Nordslesvig til en Linie fra Højer-Tønder til Krusaa til Danmark, men at Sidstnævntes Regjering har fordret en Linie Syd for Flensborg.

6. Marts. Som det erfares har *Thomsen-Oldensworth* og en Herre fra Tønning igaar været her i Byen, og sammenkaldte et Møde af sine Meningsbeslægtede i Hotel Rudebeck, hvor han i en Tale opfordrede til ikke at lade sig forlede til at gaae ind paa Preussen[s] Planer, men med Udholdenhed blive den Angestammte tro. Pludseligen indfandt Borgermester *Gottburgsen* sig i Forsamlingen, ledsaget af en Politibetjent, og forbød al videre politisk Samtale. Idag er *Thomsen-Oldensworth* reist videre Nordpaa.

19. Marts. [Militære Forberedelser til den prøjsiske Konges Fødselsdag]. Fra den civile Side skal foranstaltes et Festmaaltid paa en Subscription, der er udgaaet fra Byens Collegier. Disses samtlige Medlemmer have tegnet sig, ellers gaaer det meget trevent med Underskrifter. Listen har ogsaa været præsentert Physicus Dahl, Apotheker Stisgaard og Worsaae, Postmester Hasselriis, Skibsbygmester Jørgen Paulsen, Kbmd. Jørgensen paa Torvet, som Alle sagde Nei. Der fortælles at Amtmanden selv har talt til Adskillige, bl. A. meget indtrængende til Hans Bentsen paa Nymølle, men ogsaa hos ham faaet et bestemt afslaaende Svar.

22. Marts. [Kongens Fødselsdag i slet Vejr] ... Kasernen, ved Enden af Gildegaden og Maden, har siden igaar været pry-

det med Grønt og 4 vajende preussiske Flag. Ogsaa fra Raadhuset vajer det preussiske, men tillige det trestribede Flag, ligesom samtlige Embedsmænd fra deres Boliger, og Amtmanden paa Slottet, have heist preussisk Flag, endvidere paa Gasværket og Toldbygningen det trestribede, ogsaa paa Skibsbroen[s] Flagstang dog her med det preussiske ovenover. Hvor der ligger preussiske Officeerer, Feldwebler etc. i Qvarteer, sees ogsaa preussiske Flag, hvorimod vore Hjemmetydskere ingen Flag tone, et par enkelte undtagne. Fra Kirketaarnet vajer intet Flag, da Borgermesteren alt for et par Dage siden ved en af Vægterne har ladet Flagstængerne tage ned. — Eftermiddagen Kl. 3 forsamlede sig da paa Raadhuset de Personer, der havde underskrevet til Festmaaltidet. Selskabet talte imellem 50 og 60 Personer, hvoriblandt Amtmanden og samtlige øvrige Embedsmænd, Medlemmerne af begge Byens Collegier — med Undtagelse af Gust. Raben, der nogle Dage tidligere var reist til Hamborg, og Julius Hartmeier, der i fuldendt Friedrichismus nægtede at deeltage i Fe[s]ten —, siden adskillige af de Guds Mænd i Landsognene og andre Functionairer. [Fysikus Dahl og Postmester Hasselriis var fraværende]... Dernæst vare de 4 preussiske Officerer indviterede, saa at der af Byens civile Folk, foruden Bycollegiernes Medlemmer, kan have været en Snees Stykker ialt. Der fortælles at kun een eneste Skaal, Preusserkongens, blev udbragt ved Bordet. Da dette var hævet fandt de høje Herrer Behag i at begive sig til Colossæum, hvor de preussiske Soldater dandsede med de inviterede Tjenestepiger. Saavel Amtmanden som Borgemesteren valgte sig en af de tjenende Skjønheder, og deltog lysteligen i Dandseglæderne i en længere Tid.

24. Marts. Skjønndt det i Dag er den store Erhebungstag for 1848 er det her i Byen saa tyst og stille i politisk Henseende, at ikke det allerringeste Kjendetegn giver at forstaae, at No-gen erindrer hvad der skeete for 18 Aar siden.

31. Marts. Aviserne, der i de sidste Dage havde nedstemt

den krigerske Tone, ere atter fulde af Efterretninger og Krigsforberedelser saavel i Østerrig som i Preussen.

18. April. Den hjemmetydske Bürgerverein har besluttet, at der idag, som Toaarsdagen for Stormen paa Dybbøl Skands, skal flagges; dette bekendtgjortes igaar i „Apenr. Nachr.“, og som Følge heraf sees da endeel trestribede Faner, der i en meget lang Tid ikke er seete, omkring i Byen. Fra Raadhuset vajer et preussisk (sort og hvidt) Flag imellem tvende trefarvede. Jeg seer dem fra mit Værelse, idet den stærke Storm fører dem alle tre fra deres horizontale Stænger lige lodret opad i Luften, som tre Røgstøtter.

23. April. [De 2 prøjsiske Kompagnier afmarcherede til Flensborg. Kun en Løjtnant med 15 Mand blev tilbage].

8. Maj... Det erfares, at den Bataillon, der har ligget her paa Kasernen og var paa Øvelse i Omegnen af Flensborg, ikke kommer her tilbage igjen, men har faaet Ordre til at marchere til Slesvig.

11. og 12. Maj. [Meldinger om Soldatermarcher sydpaa].

22. Maj. Det er lang Tid siden at de trestribede Flag ere blevne viste her i Byen i en saadan Mængde som idag i Anledning af Skyttelaugget. I Morgenstunden blæstes ved Reveillen paa adskillige Steder Melodien „Schlesw.holstein“, og der er vel næppe en Hjemmetydsker i Byen, der ei har hængt sin Klud ud — vi have jo intet preussisk Militair her. De Godtfolk passe Leiligheden, maaskee i Forudfølelsen om at deres Leeg er snart forbi.

31. Maj. [Et mærkeligt kometlignende Naturfænomen, en ejendommeligt belyst Skydannelse, skildres, med Tegninger af dens Form].

7. Juni. [Under et Besøg i Flensborg ser F. hele Byens Garnison afrejse med Extratog, 37 Vogne og 3 Lokomotiver]. En Proclamation fra Manteuffel blev opslaaet, hvori han forkyndte, at Hertugd. Slesvig vilde for en Tid blive blottet for Tropper, men han stolede paa Indbyggernes Rolighed og Retsind,

han vidste nok, at der havde rodfæstet sig Tvivl om Preussens Villie og Magt i deres Indre, men de skulde kun fatte Tillid. Der fortæltes at Kiel om Morgenen var bleven besat af Preusserne. „Unser Herzog“ var betids kneben ud til Altona.

12. Juni. Idag ere alle Aviser Sydfra udeblevne paa den i Flensborg udgaaende Avis nær.

16. Juni. Siden Preusserne ere rykkede ind i Holsteen, sees der næsten dagligen flere Flokke af unge Mennesker, der give sig ud for Haandværkssvende, vandre her igjennem Nordpaa, efter al Rimelighed Folk, der staae for Udskrivningen til Militairtjenesten, og som nu fra Holsteen tye til Kongeriget, for der at bjerge sig for at komme ind under den preussiske Fane.

18. Juni. De igaar ankomne Efterretninger om Preussernes Indmarch i Sachsen, Kurhessen og Hannover, have sat Gemytterne i en feberagtig Bevægelse, der er saa meget hæftigere, som Kjedsommeligheden i saa lang en Tid har ruget over Alle, fordi der Intet skeete, som kunde pirre. Det er derfor begribeligt at nu, da Slusen er bleven aabnet, bryder Strømmen frem med største Hæftighed og enhver poetisk Hverdagsaand — ikke at tale om dem der ere begavede med *Syns-Evnen* — lader sin Phantasi gjøre de vildeste Caprioler og Bukkespring. Disse aandelige Bestræbelser finde deres Udtryk i talløse Rygter, af hvilke det ene, mere monstrøst end det foregaaende, afløser det andet. Det er morsom[t] at iagttage Vexlingen af det Fatamorgana, som Godtfolk[s] Opfindsomhed fremtryller; jeg har i de tidligere Krigsperioder, efter at jeg havde frigjort mig for den Indvirkning som deslige Skrald af Famas falskeste Trompet udøver paa de Fleste, havt megen Underholdning af at iagttage, hvilke mægtige Løftestænger de løse Rygter ere ligeoverfor de store Masser, der af dem lade sig kaste, det ene Øieblik i hiin, det andet Øieblik i modsat Retning, — og jeg har bagefter fortrudt, ikke at have anvendt en føje Tid hver Dag til at notere de curserende Rygter, ligemeget af hvad Beskaffenhed de vare. Som oftest er det ren Opdigtelse og Fabel, ikke saa sjælden

kjendelig som saadan ved første Øiekast, der faae Folk til at grine eller græde, til at blive fornøjede eller forknytte; men i de allerfleste Tilfælde er et lille Korn Sandhed bleven æltet ind i en stor Bunke Løgn og monstrøse Overdrivelser, og den saaledes skabte Bol[d]t ruller ustandselig frem og Enhver, der ikke kan eller vil see Kjærnen, holder Phantomet for Virkelighed, og bliver kjæphøj eller modfalden, alt ligesom Boblen har Skikkelse og Farve. Springer den og viser sig at være Intet, saa kommer der strax en ny, der river Mængdens Sentiments med sig igjen, og saaledes gjentages Spillet uden Ende og Ophør. Men hvad der er af en saa stor Indvirkning paa Stemningen i vide Kredse fortjener visseligen lidt mere Agtpaagivenhed end en forbigaaende og er lige saa meget skikket til at blive opbevaret til Privatbrug, som hine store Løgne og Lumpenheder, der straaler i Verdenshistoriens Aarbøger og officielt fyldes i Folk ved Underviisningen og ved Skrifter, de kommende Slægter til Oplysning og Oppebyggelse. Derfor vil jeg i det Følgende ikke skye den ringe Umage, at notere Dagens Rygter *som saadanne* og anføre hvad Folk fortælle at „de sige“ uden at spørge om hvo „de“ ere eller den indre Værd af hvad de „sige“, og skulde denne Bog blive læst af Andre end mig selv, saa: *Honi soit qui mal y pense!*

Et *Rygte* fortæller idag i Avisen, at Preussen agter at udskrive 40.000 Md. i begge Hertugdømmerne og med denne Udskrivning at forstærke den preussiske Arme. Med Lynets Hurthighed er denne Tidende faret Landet om og har slaaet forstyrrende ned i alle Huse, hvor unge Værnepligtige og endnu tjenstpligtige ditto findes; thi at blive preussisk Soldat er en Tanke, der allevegne opvækker Gru og Forskrækkelse, hos Tydsksindede som hos Dansksindede. Denne Følelse er det der driver de unge Holstenere flokkevis her igjennem, for at søge Frelse i det tidligere saa meget forhaanede og forbandede Danmark, og det vil visseligen ikke vare længe førend Udvandringen ogsaa begynder heroppe.

19. Juni. [Usikre Rygter om et Hovedslag. 150.000 Prøjsere skulde have kæmpet mod endnu flere]. Saa fortælles der ogsaa at et preussisk Cuirasseer-Regiment skal lægges op i Nordslesvig ...

20. Juni. Som der fortælles begynder „männiglich“ at fortrække Nordpaa, for at hytte sig for Pikkelhuen og hvad dertil hører. H. Offersens Søn reiser i Besøg til sin Beslægtede i Norge, den unge, haabefulde Voetmann har paa eengang faaet nødvendige Forretninger i Stockholm, sex af vore „Turner“ have faaet deres Passer viserede til Jylland og ere allerede turnede af, — Alt i Betragtning af Muligheden af en preussisk Rekrutudskrivning. Iblandt Haandværkssvendene og Tjenestefolkene hersker samme Skræk, og de fortrække i stort Antal Nordpaa.

21. Juni. Jeg har idag været hos Callsen paa Teglgården [Aviserne bekræfter Rygtet om, at Slesvig skal belægges med Kavalleri].

22. Juni. [Rygte om, at den prøjs. Kronprins skulde være faldet, formodentlig opstaaet af hans Søns Dødsfald. — Har Østrigerne erobret en schlesisk Fæstning?].

24. Juni. [F. i Flensborg — Prøjserne i Bøhmen?].

27. Juni. Foruden de Efterretninger om en Bataille ved Fæstningsfierkanten i Italien, som Aviserne bringe, fortælles efter skriftlige Meddelelser til Gud veed hvem, at der har staaet et Slag imellem Preusserne og Østerrigerne, hvori Førstnævnte have havt 18.000 Faldne, Saarede og Tabte. Endvidere hedder det at Preusserne fuldstændig ville rømme Als om kort Tid, og fra Flensborg fortælles at Danskerne inden 6 Uger ville have Hertugdømmet Slesvig besat lige til Slien.

2. Juli. [Stadig utrolige Rygter, bl. a. om at 20.000 Preussere var sprængt i Luften med en Bro!].

3. Juli. Imorges jordedes Postholder Andr. Hansen; et usædvanligt stort Ligfølge, ja vel henimod 200 Mennesker fulgte ham til Graven.

10. Juli. Efter at Aviserne have bragt den pludselige og

overraskende Melding om at Østrig har overdraget Venetien til Kejseren af Frankrig, fortæller et Rygte idag at det tyske Forbund har overdraget „Schleswigholstein“ til Keiseren af Rusland.

12. Juli. Idag er død Maler *Chr. Kruhls* Kone, *Caroline Dorthea* ... Hun var en meget dannet Kone efter sin Stand og havde et saa *velbevidst* udpræget dansk Sindelag, som kun faa af hendes Lige ...

18. Juli. Maler *Kruhl* har fortalt mig, at hans afdøde Kone, som jordedes idag, før sin Død indtrængende forlangte at faae sit *danske Flag* med i sin Ligkiste, og at hendes Forlangende var blevet opfyldt, idet Liget formelig var bleven indsvøbt i Flaget.

20. Juli. [Uhjemlet Rygte om et østrigsk Udfald fra *Olmütz* og prøjs. Nederlag]. Tillige fortælles at *Bismar[c]* er bleven fangentagen.

21. Juli. [Beretning om „en meget mærkelig Tildragelse“. Den paa *Assensegnen* fødte *Jørgen Brunshuus*, der Aaret før var flyttet fra *Aabenraa* til *Jylland* for at føre *Fartøj* under dansk *Flag*, havde forinden faaet *Skriveren* paa *Borgmesterkontoret* til at love at udslette ham af *Lægdsrullen* lige før hans hastige *Afrejse*. I *Vejle* blev han dansk *Borger* (*Borgerbrev* af 1. 5. 65) og købte *Skib* i *Struer*. Da han senere kom til *Aabenraa* med dette, maatte han hos *Borgm. Gottburgsen* underskrive en *Revers*, hvorefter han fraskrev sig alle *slesvigske Undersaatsrettigheder* m. m. Saaledes syntes *Sagen* ganske klar, og *Brunshuus* utvivlsomt dansk *Borger*, i *Besiddelse* af alle nødv. *Dokumenter* desang. (hans *Familie* boede dog stadig i *Aabenraa*). Alt gik godt til *Dags Dato*, da *B.* pludselig af *Toldforvalter Johannsen* fik at vide, at hvis han ikke deponerede en bestemt *Sum* som *Indførselstold* for sit *Fartøj*, vilde der om *Eftermiddagen* blive lagt *Beslag* paa samme. Det hjalp ikke, at *B.* paabe- raabte sig sine *Rettigheder* som dansk *Undersaat* — han fik at vide, at hans „fejlagtige“ *Udslettelse* af *Lægdsrullen* var blevet

rettet, samt Tilhold om at afhente sit ny Søpatent. Han maatte endvidere aflevere sine Sejl paa Toldpakhuset, Søfartsbogen skulde ligeledes afleveres, men han havde den ikke hos sig. Senere beordrede Borgmesteren, at Skibets Rør skulde brydes af og bringes i Land. B. vilde imidlertid ikke lade sig hverken lokke el. true til at modtage Søpatentet, men paaberaabte sig stadig sin Stilling som dansk Undersaat].

. . . . Det Anførte er et overlydt talende Beviis for hvorvidt Kaadheden hos de her Dominerende gaar. Brunshuus er notorisk og beviislig ifjor bleven udslettet af Undersaatlisten her i Slesvig og derimod bleven *Undersaat i Kongeriget Danmark*. Men paa denne danske Undersaats Eiendom, hans i Danmark byggede og fra Begyndelsen af under dansk Flag farende Fartøj lægges Beslag, man vil paanøde ham Papirer, der skulle paany bringe ham tilbage i de Forhold, som han alt for over et Aar siden opsagte, traadte ud af og blev erklæret fri for! Er der Noget, der kan kaldes et Brud paa den internationale Ret, saa er det denne Behandling af en — Gud bedre det — for Slesvig fortiden fremmed Stats Undersaat.

8. August. Der fortælles at Amtmand *Levetzau* ska! efter sin Hjemkomst fra Kiel have sagt paa sit Contoir, at Slesvig vilde blive deel[t] ved en Linie fra Gjenner til Skjerbæk. Ogsaa et Puf for at kyse de Dansksindede.

10. Aug. De sidste Dages Avisefterretninger, hvorefter Tilbagegivelsen af Nordslesvig til Danmark efter en frie Afstemning af Befolkningen er vedtaget i Fredspræliminarieerne har fremkaldt stor Bestyrtelse i den hjemmetydske Leir, der ytrer sig i vilde Udfald uovergabelige Kraftudtryk i de Flensborg og Hadersl. Avis[er], men ogsaa i en feberagtig Bevægelse i vor inden Bys tyske Klique. Bürgervereinens Forsamlinger have været meget hyppige og stormfulde, og Raadvildheden gjør sig gjældende i alle Kredse samt afstedkommer heftige Scener imellem de store og de smaa Hjemmetydskere. Der fortælles mig at i sidste Møde var det kommen saavidt, at Sidstnævnte,

der vægrede sig for at underskrive en Adresse til Kongen af Preussen, hvori der bedes om at ingen Afstemning maatte foretages, i de stærkeste Udtryk bebreidede Lederne for at have benyttet de Smaa til deres Redskaber og at disse nu, naar Omslaget kom, kunde komme til at lide for deres Godttroenhed. Det hedder endog, at det nær var kommen til Haandgribeligheder. Da der saaledes var Intet at udrette besluttede „de Store“ næste Aften at forsamles paa Stadt Hamborg, for at deliberere om Afsendelsen af en Deputation til Berlin. Der mødte ialt (efter Værten E. Hansens Udsagn) 14 — siger *fjorten* Personer, blandt hvilke G. Raben, Hans Offersen, B. B. Jessen, Hundewadt, Joh. Jacobsen, H. Davidsen, Navigationslærer Ipsen, Seilmager Frellsen. Først foresloges G. Raben som Afsending til den preussiske Hovedstad; men han undskyldte sig med at hans daarlige Helbred ikke tillod ham at reise; saa H. Offersen, men han erklærede, at han var ude af Stand dertil, da han var ikke det tyske Sprog mægtig; derpaa B. B. Jessen: han kunde som Raadmand umulig undværes i Magistraten, eftersom alt een Senator paa Grund af sin Helbredstilstand ikke kunde møde i Collegiet. Bode kunde ikke førend hans Kone havde været i Barselseng, og da man endelig henvendte sig til Julius Hansen, fik man det Svar, at siden man ikke tidligere havde fundet ham værdig til at blive „valgt til noget“, saa vilde han nu . . . dem Noget. Hundewadt havde forinden Mødet taget saa meget til sig af det begeistrende Fluidum, at man maatte ledsage ham hjem.

12. Aug. Det erfares idag, at *B. B. Jessen* og *Herm. Davidsen* imorges ere afreiste til Berlin, for hos Kongen af Preussen at bede om at blive fri for den frygtelige Afstemning. Der tales ogsaa om at *Hundewadt* er afgaaet eller skal afgaae i samme Mission.

13. Aug. [En prøjs. Kontreadmiral lægger til i Havnen med sin Eskadre, uden at en eneste anset Tysker viser sig paa Skibsbroen for at modtage ham].

21. Aug. Idag indtraf den Efterretning at Freden var afsluttet imellem Preussen og Østerrig, hvilken Efterretning dog siden viste sig at være falsk.

22.—23. Aug. og flg. Dage. [Troppemarcher, der ikke vækker hjemmetydsk Glæde mere. Tempora mutantur!].

1. September. [Prøjs. Orlogsskibe med Storamiralen, den prøjs. Prins *Adalbert*, ombord har vist sig i Fjorden]. Allerede i flere Dage er denne Elskedes Ankomst hertil bleven omtalt og forventet; Gustav Raben havde alt i Onsdags sin Jolle liggende parat og fire Roere stode paa Spring hele Dagen, ligesom gamle Kjær i sorte Kisteklæder sad under en Parapluy i sin Seilbaad, en lang lang Tid, ventede paa Flaaden med Prindsen som han vilde seile imøde, tyggede forfærdeligt sin Skraa og bandede gnavent over Regnveiret og den Forventedes lange Udebliven; Alt forgjæves, han kom ikke. Endelig skete det idag . . . .

3. Sept. [De prøjs. Orlogsmænds Afrejse].

Søndag d. 16. Sept. Idag holde Tydskerne Forsamling i Haderslev, hvortil der er indtrommet fra alle Sider. Her fra Byen ere kun faa af dem tagne derover, man nævner G. Raben, Kepler, Johan Jacobsen, Dr. Cohen, Skrædder Weisborg og Svigersøn, Barberen. Ogsaa de Dansksindede have i sidste Øjeblik besluttet en Forsamling idag i Haderslev.

17. Sept. Som der erfares vare 4—500 Tydsksindede forsamlede i Haderslev igaar, medens den danske Forsamling udgjorde o. 2000 Personer.

24. Sept. I de sidste par Dage have Politibetjente og Gendarmmer igjen været paa en stor Adressejagt. Paa Forsamlingen i Haderslev Søndagen d. 16de (vil sige paa den *danske* Forsamling) fremlagdes til Underskrift og oplæstes højt i de tilstedeværende Gendarmers Paahør følgende Erklæring:

Undertegnede i Nordslesvig boende myndige Mænd erklære herved at vi i Et og Alt tiltræde de Anskuelser, der

ere udtalte i den af 47 Nordslesvigere til Hans Maj. Kongen af Preussen indgivne Adresse; den blev underskreven af endeel af de Tilstedeværende, men da Mængden af de Tilstedeværende gjorde det umuligt at Alle kunde komme til at underskrive, blev højt og tydeligt forkyndt, at Erklæringen vilde blive sendt til Underskrift til alle Sogne. Den kom da ogsaa her til Byen og Omegnen, og Alle kappedes om at sætte deres Navne paa den; i et par Dage fik den her i Byen 5—600 Underskrifter, tiltrods for at man af Forsigtighed lod den ombære i al Stilhed. Det viste sig da ogsaa at denne Forsigtighed var vel betænkt; thi da Øvrigheden havde faaet Nys om at den var bleven baaret omkring i Landsbyen Søst bleve Gendarmen sendte der op om Natten og bankede paa hos Gaardm. Jørgen Nissen, som havde besørget den colporteret. De erklærede at det var dem bekjendt, at han havde Adressen, og befalede ham at u[d]levere dem. Nissen underrettede dem da om at han havde sendt den ind til Aabenraa med en Slagter Tychsen, hvorpaa Gendarmene toge Nissens Søn, der havde ombaaet Adressen, med sig til Staden. Her havde Politiet allerede midt om Natten banket paa hos Farver Ries og af ham forlangt Adresser udleverede, men han havde ingen. Siden kom Touren til Slagteren, der paa Politiets Forlangende udleverede Adressen. Næste Nat kom Touren paa Farver Backmann, men han havde alt afleveret dem til Junggreen. Saa kom da i Formiddags to Politibetjente til ham og skulde have Adresserne, men han havde allerede sendt dem bort om Morgen. Politibetjent Bertholatus blev ved denne Leilighed noget vel drøj i sine Udtalelser, beskyldte J. for „Løgn“, talte om sig selv som en „Foresatte“ etc. Men J. blev ved sin Erklæring og sagde at han vilde følge med op til Borgmesteren for der at gjentage den. Endnu inden dette skeete havde Tjenestepigen af Huset begivet sig ud af Porten paa Gaden, for at røgte et Ærinde; men uden for Huset stod en Gendarm, der strax attraperede hende og førte hende op til Borgmesteren. Denne be-

falede hende at udlevere de Adresser hun skulde bringe bort og da hun paastod ingen at have hos sig gramsede han i hendes Lomme og paa andre Steder, og førte hende derpaa ind i et Sideværelse, hvor hun for et Fruentimmer maatte løsne alle sine Klæder og blev visiteret paa de[t] nøjagtigste uden Resultat. Derpaa fik hun Lov til at forrette sit Ærinde, og gik, *bestandig ledsaget af Gendarmen*, til Agent Middelheus' Huus, aabnede Gadedøren og raabte, staaende paa Huustrappen med Gendarmen bag sig, ind i Boutikken: „Har I Smør idag?“ — „Nei“, lød Svaret, og hun vendte sig og gik hjem, fulgt af hendes uadskillelige Ledsager. Imidlertid var Junggreen selv kommen til Borgermesteren, der gjentog Begjæringen om at faae Adresserne udleverede, hvorpaa J. sagde, at han allerede ved et Bud havde sendt Adresser bort Dagen iforveien. Borgermesteren, der var meget høflig, bemærkede, at det var ham vel bekjendt at Adresserne skulde sendes til en Herr *Ahlmann* paa Als, men at han tillige vidste, at J. havde faaet to Adresser af Farver Backmann; J. indrømmede dette, men tilføjede at hans Svoger, Skibscapt. Otto, alt tidligt om Morgenen havde bragt dem ud til Callsen paa Teglværket og tilbød at sende Svogeren op for at denne kunde stadfæste dette Udsagn. Men Borgermesteren foretrak at gaa hjem med J., hvor han dog af Cpt. Otto erfoer, at det forholdt sig fuldkommen som omtalt. — Da Junggreen derefter begav sig til Callsen, mødte han underveis en Gendarm, der alt havde været der og faaet den Bæsked, at C. ved en *Expres* havde ladet dem bringe afsted; dog kunde muligvis et Bud, som afsendtes, indhente *Expressen*. J. raadede Gendarmen at bringe Borgermesteren denne Bæsked og høre hvad han besluttede i denne højvigtige Sag. *Quel bruit pour une omelette!*

I sin Samtale med Borgermesteren yttrede Junggreen bl. A. det højstpaafaldende der laae i at de Tydsksindede ugenert kunde udfærdige og indsende Adresser i alle mulige Skikkelser, der endog offentliggjordes i Bladene, uden at der

lagdes dem mindste Forhindring iveien; medens de Dansksindede ikke kunde røre sig, uden strax at være udsatte for Efterstræbelser, selv ved en saa uskyldig Ting som denne Taksigelse til Landets nuværende Behersker. Borgemesteren svarede, at han kun gjorde hvad der var hans Pligt, og at han vilde forfare paa selvsamme Maade imod de Tydsksindede, naar de lode Adresser ombære(!).

Ogsaa hos *Jes Autzen* i Ris-Hjarup have Gendarmene inat fordret Adresser udleverede, og paa Svaret at Sønnen havde bragt dem ud til Farver Backmann, maatte Sønnen med ind til Staden; Faderen fandt sig foranlediget til at følge med, for at see hvad der gjortes af Sønnen, som, efterat Angivelsen var befundet rigtig, fik Lov til at gaae hjem.

25. Sept. I Nat blev J. atter banket paa af to Politibetjente, medens en Gendarm til Hest ogsaa holdt udenfor Huset. J. havde været i Haderslev og var kommet hjem efterat hans Søster, som fører hans Huus, var gaaet tilsengs. Hun, der hørte Bankningen, sprang derfor ud af Sengen og hen til Gadedøren, og spurgte om det var Junggreen. Paa Tilkjendegivelse om at det var Politiet svarede hun, at hun vilde kalde andre der skulde aabne, siden hun var upaaklædt. Junggreen var imidlertid virkelig kommen hjem og mødte Politiet med den Besked, at han ingen Adresser havde modtaget. Der blev ham svaret, at de vare sendte fra Jespersen i Stollig til ham og maatte være i hans Huus, men efterat ogsaa saavel hans Søster som Tjenestepigen havde erklæret, ingen Adresser at have modtaget, begav Politiets Haandlangere sig bort. [Overstreget Blyantsmeddelelse:] Som jeg hører er Erklæringen bleven underskreven af 19 Gaardmænd (Een ikke), og af Møllerne og 6 Huusmænd, kort sagt af *alle*, der havde fast Eien- dom, paa den Ene nær, og Andre lod man ikke underskrive; i Paabøl underskrev *alle* (5) Gaardmænd; i Bjolderup den ene derværende Gaardmand, i Mellerup alle 6 og i Fjolderup 7 af

de derværende 9 Gaardmænd, i Hellevad *alle Gaardmænd* paa 2 nær.

26. Sept. [Indkvartering af 500 Md. Infanteri paa Vej til Als.] Som man erfarer er Farver Ries igjen inat bleven banket op af Sengen af Politiet i Anledning af de omtalte „Adresser“, af hvilke han ingen havde.

Søndag d. 30. Sept. Som man fortæller mig har *Christian Sort* fra Traasbøl været kaldt for Herredsfogeden i Graasteen, beskyldt for at have colporteret den famøse Adresse. Han indrømmede at have gjort det, og paa Herredsfogedens Spørgsmaal angaaende de nærmere Omstændigheder, da Adressen blev ham bragt og af ham atter afleveret forklarede han: han var en Aften kommen paa Korsveien [ ] og havde der truffet en ham ubekjendt Mand, der havde spurgt ham om han vilde fortjene en preussisk Daler. Sort var villig dertil, naar det kunde skee paa en ærlig Maade, hvorpaa den Ubekjendte leverede ham Adressen med Opfordring til at bære den omkring til alle Dansksindede og faae den underskreven, og naar dette var skeet da at henlægge den under en bestemt Steen, der lae ved Siden af Veien. Sort lovede som der blev forlangt, modtog en Preussisk Daler og satte sig i Bevægelse med Adresserne; han fik en hel Masse Underskrifter paa den og henlagde den derpaa under den ham betegnede Steen. — Ved denne Fortælling opsatte Herredsfogeden et noget mistænkeligt Ansigt, men for at hæve al Tvivl tilbød Sort sig at gaae tilbage til Korsveien og see efter, om Adressen ikke skulde ligge der endnu, saa skulde Herredsfogeden faae den. Sidstnævnte ansaae dog denne Gang for overflødig og lod Sort gaa. [Ogsaa Farver Pet. Carstensen i Felsted havde afgivet Adresserne til en Ubekjendt, hvad han nu angrede].

1. Okt. Jeg var i Eftermiddags hos Gammelgaard, hvor Bonden Hans Peter Philipsen der af Byen fortalte mig, hvor lumskeligen Sognefoged Juhler havde vidst [at] frasnakke P.s

Tjenestekarl den underskrevne Adresse, som skulde bringes til Blaakrog.

Søndag d. 14. Okt. Idag holde de Tydsksindede Forsamling i Rødekre; hvorover og hvorom, veed endnu Ingen. Herfra Byen ere flere Vogne med Gesinnungstüchtige, hvoriblandt Gustav Raben, Hundewadt, K eppler, Joh. Jacobsen, Seilmager Frellsen o. f. kj orte derhen.

28. Okt. [En M engde preussisk Milit er af Landev ernet er ankommet til Byen. Det siges at skulle staa i Forbindelse med den kommende Rekrutudskrivning. En Kaptajn ventes til Byen for at lede det lavere Milit er.]

8. November. Som jeg h erer have Hjemmetydskerne alt i nogle Dage havt en Adresse i Gang, hvori protesteres imod Slesvigs Deeling. Blandt andre Colporteurer n evnes Regnskabsf oreren for Gasv erket, Skr edder Schau, der har forelagt den for Kbmd. Callesen i [ ]dags;; dengang havde Adressen 12 Underskrifter.

9. Nov. I Anledning af Prindsesse Dagmars Form eling er der iaften Soir e i Frederiksklubben.

22. Nov. [En „h jst forargelig Historie“ v ækker Opm erk-
somhed paa Egnen. Det drejer sig om, at Fischers Svoger Nic.
S orensen, der lod sine S ønner, Richard og Fester, overf ore i
de kongerigske L egdsruller (og ikke undlod ved denne Lej-
lighed „paa sin s edvanlig Maade at bl ese i den store Trom-
pet over denne hans patriotiske F erd“), alligevel har ladet sin
S on omgaa Sessionen. Nu har Offentligg orelsen i „Berl. Tid.“
bl. a. bragt to af S orensens S ønner paa Listen over de ikke-
m odte V ernepligtige. For den enes Vedkommende drejer det
sig om 6 Mdr. simpelt F engsel og Formuebeslagl eggelse] . . . .
Man kan forestille sig de Dansksindedes Harme over denne
lumpne Pligtfors ommelse, der udelukkende maa l egges Fa-
deren . . . . tillast [den ene S on vilde gerne afsted]; og man kan
ligeledes t enke sig de Tydsksindedes haanfulde Allarmraab
over at den rasende Dansker Nicl. S orensen, Dannebrogsm an-

den, Eieren af Bladet Freia etc etc paa denne Maade viste hvad han egentlig følte for Danmark! Larmen og Snakken fik ingen Ende . . . . Og dog havde Sagen til rette Tid ladet sig ordne med største Lethed. Fester var nemlig meget tunghørig, Richard har mistet en Taa paa den ene Fod; vare de altsaa mødte paa Sessionen, saa vare de enten blevne kasserede eller udskrevne som Trainkudske, og som saadanne havde Faderen kunnet faae en Stillingsmand til hver af dem for ca. 300 rgdr., en sand Bagatel for ham, for hvem Freias gyldne Kilde strømmer saa overrigt. Men dette Offer for de egne Børn kunde ikke afsees! Ja, hvad værre er, han har ikke gjort ringeste Skridt til at faae dem udslettet af de slesvigske Lister, og Richard fortalte helt ugenert, at Hensigten var, at han, Richard, skulde stille sig som Eenaarig Frivillig paa den forventede *preussiske* Session, for saaledes at forhverve sig Chancer til at faae Faderens Concessioner til Bogtrykkeri og Avis overdraget paa sig! Imidlertid har dog nok de Dansksindedes lydelige Vredesytringer og Adskilliges Forestillinger faaet Egoisten rusket op af sin suffisante Ignoreren af al Sømmelighed og Pligt, og efter et Angreb i — Apenr. Nachr. bekjendtgjorte Richard, at han havde forlangt sig løst af sine undersaatlige Forhold her for at aftjene sin Værnepligt i Kongeriget.

Hvad der nu vil skee, vil Tiden vise; men jeg tvivler ikke om at den omtalte Adfærd, der vilde have paabyrdet de Allerfleste en almindelig Foragt af de Dansksindede, ikke alene vil komme min Hr. Svoger til Forkleinelse i mindste Maade, men at han endog vil forstaae at dreie Sagen saaledes, at han vil høste Hæder og Fordeel af en Holdning og Fremgangsmaade, der kun var dicteret af den smudsigste Egennytte og beregnet paa helst at slippe fri fra enhver Pligtydelse til nogen af Siderne, men slutteligst at bringe den der, hvor den bragte mest materiel Profit.

Søndag d. 16. December. Sneen ligger allerede højt alle vegne; her i Byen vare alt igaar Kaner igang.

18. December. Overpræsidenten Bar. *Carl Plessen* har været her indtil Kl. 1 Middag og givet Audients paa Stadt Hamborg. Byens tvende Collegier, Embedsmændene og adskillige Præster fra Omegnen indfandt sig hos ham.

19. Dec. Der tales almindeligt om at Sessionen skal tage sin Begyndelse i Leck den 27. ds.

20. Dec. Politibetjente have begyndt med at gaa fra Huus til Huus og notere Navnene paa alle Mandspersoner, der [er] over 25 Aar gamle; paa Forespørgsel om i hvilket Øjemed, svare de i Anledning af Valgene til det tyske Parlament.

21. Dec. Vi have idag Telegrammer i Aviserne ang. det preussiske Kammers Forhandlinger om Hertugdømmernes Annexion. Denne er antagen; Bismar[c]ks Udtalelser ere meget opmuntrende for os Danske.

22. Dec. Det hedder idag at de nylig omtalte Sessioner ikke skulle afholdes, men udsættes indtil videre.

29. Dec. I Dag findes baade i „Freia“ og „Ap. Nachr.“ Amtshusets Bekjendtgjørelse ang. Sessionerne, der her i Byen skulle afholdes d. 24., 25. og 26. Januar. Hjemmetydskerne vare i Begyndelsen meget fornøjede over at Sessionerne virkelig skulde afholdes og fandt deri et godt Tegn; men da det nu viser sig, at den ogsaa skulle foretages i de allernordligste Districter, indsee [de] at de ingen Betydning have som Prognostikon imod Afstaaelsen af en Deel af Slesvig til Danmark.

1867

16. Januar. Vandet i Fjorden steeg hele Dagen og stod om Aftenen over Gaden uden for Sønderport, i adskillige Huse sammesteds en Fod højt. Kiil blev forvandlet til Hav ved at Højvandet gik over Dæmningen ude ved Reimers Plads og indenfor Lorenzens Kulmagasin, ogsaa gjennembrødes den nyopsatte Dæmning paa Lænsnakke. Hele Skibsbroen var under Vand og dette naaede paa den ene Side op til udenfor Andre-

sens Huus, paa den anden Side gik det ind i Kasernen. Ud paa Aftenen sluktes Gas[s]en i hele Byen.

23. Jan. [Fjorden islagt].

24. Jan. Denne Dag idag vil i alle følgende Tider blive mindet i Historiens Aarbøger: Proclamationen af *Hertugdømmernes Indlemmelse i det preussiske Monarchi* er bleven fuldbyrdet. Imorges begyndte enkelte preussiske Flag at komme frem og efterhaanden kom der flere, indtil hen imod Middag alle de, der vilde vise det, havde det heiset. Alle offentlige Bygninger undtagen Kirken og alle Embedsmænds Boliger vare prydede med preussiske Flag, og paa adskillige af de private Huse vajede et schleswigholsteinsk ved Siden af det. Efter en paalidelig Optælling udgjorde Antallet af de Steder, der vare forsynede med Flag i hele Byen 47, ikke engang een Tiendedeel af Byens Huse; nu regne man Skolerne, Fattighusene og Embedsmændenes Huse fra: hvormange Borgere havde saa heiset Flag? Physicus og Postmester havde intet udhængt, ei heller Provst og Diaconus. Fra Toldcontoiret indtil Markedet fandtes ikkun Flag paa to Steder: hos Smed *Holst*, der er Augustenborger, og hos *Rathje*, der havde et preuss. og et schls-holst.; i hele Vestergaden kun eet, hos Gjæstgiver *Krause*. I Havnen laa 11 Fartøjer, af hvilke kun 5 havde Flag heiset. Ved Middagstid drog den saakaldte „Bürgerverein“ med Musik foran fra Rudebecks Hotel i Procession ned til Raadhuset. I Spidsen gik Kjøbm. Johann Jacobsen og Redacteur Keppler, og Par for Par fulgte de Øvrige, tilsammen 46 Personer, Det er den selvsamme J. J., Kromandssønnen fra Hjortkjær, som i Aaret 1864 paa Søndertorv proclamerede Hertug Friedrich, med opløftede tre Fingre i Forening med sine Meningsbeslægtede svor ham Troskab og derpaa bespottede Vorherre ved at synge „Nun danket alle Gott“ — det er den selvsamme Keppler, den paa Grund af demagogiske „Umtriebe“ fra sit tyske Fædreland banlyste Skolemester, der troeligen assisterede ved hiin skamløse Farce og siden med største Hidsighed for-

svarede Herz. Friedrichs Rettigheder og Schleswig-Holsteins Ditto i sin Avis „Apenrader Nachrichten“ — det er de selvsamme tvende Individuer, der nu marcherer i Spidsen for den Trop, der vil ned for at hylde Preusserkongen, en Trop der forresten indeholder Mange, som 1864 deltog i Hyldningen af Hertugen. Jeg har ikke seet Optoget, men man forsikkrer mig, at Forlegenheden — for ikke at sige Skamfuldheden skinnede af alle dets Deeltageres Ansigter. Kl. 12 fremtraadte Actuar Krogh paa Raadhusets Trappe — Amtmand Levetzau og Borgmester Gottburgsen vare i Kiel — og oplæste det Kongl. Patent, der udtalte Annexionen, samt den Kongl. Proclamation, begge paa Tydsk. Da Oplæsningen skulde skee trak de Forsamlede sig hen imod Trappen, og fyldte, omgivende den i en Halvkreds, ikke engang Pladsen foran Raadhuset ned til Gaden; der har ikke været 80 — fiirsindstyve — Personer tilstede ialt, naar fraregnes Skolebørnene fra flere Skoler, som med deres Lærere vare beordrede derned. Efter Oplæsningen udbragte Actuaren et Leve for Kong Wilhelm, som de Forsamlede hilsede med Hurra; hvor stærk eller svagt dette var kan alene skjønnes deraf, at medens jeg i min Stue tydeligen kan høre Hurraraabene fra Paulsens Værft, naar et Skib løber af Stabelen, hørte jeg intet af Raabet ved Raadhuset, som jeg kan see i lige Linie fra mit Vindue og i en meget kortere Afstand. Skoledrengene, der havde Ordre til at istemme Hurra og svinge deres Hatte og Huer, stode tause med Hænderne i Lommen, thi det regnede og blæste slemt. At der i nogen Afstand stode Klynger af Tilskuere, der ikke vilde gjøre sig deelagtige i Hyldningsscenen men nok see den, er overflødig at anføre. Da Oplæsningen af Proclamationen var forbi og det tynde Hurra, som med samt Hattenes Svingning blev udbragt under opspændte Paraplyer — thi Veiret var stormfuldt og den ene Regnbyge afløste den anden —, var forbi, istemte Musikcorpset en Melodi, som de tilstedeværende Danske kjendte som Sangen: „Manden med Glas i Haand“, medens Tydskerne paa-

staae det var „Heil dir im Siegerkranz“, og da denne var „verklungen“ ordnede Bürgerverein sin magre Række og tog tilbage til Rudebeck[s] Hotel, medens Musikken foran spille[de]: „Ich bin ein Preusse, kennt Ihr meine Farben“. Sikke Preussere! Om Aftenen er der Gilde i selvsamme Hotel. — Skal man karakterisere denne Hyldningshøjtidelighed, saa maa man kalde den uhyre flad, ja endog jammerlig, jammerligere endog end Hertughyldningen i 1864. Ved den var idetmindste de der udførte og virksomt deeltog i Humbuggen om ikke begejstrede, saa dog animerede, men dennesinde var Flauheden og Ynkelihooden at læse i alle Deeltageres Physionomier og synlig i deres hele Holdning.

I Dag har ogsaa den preussiske Militairudskrivning her i Byen taget sin Begyndelse, og skal fortsættes imorgen, iovermorgen og paa Mandag, hvorpaa Commissionen tager til Graasteen.

12. Februar. Idag altsaa skal Afstemningen ang. Valget af en Repræsentant til den Nordtyske Rigsdag foretages. Jeg har derfor imorges Kl. 10 været paa Raadhuset og afgivet min Stemme for Hans Krüger. Medens jeg var deroppe gik det meget flink med Stemmeafgivningen. F. Raben aabnede Acten med en Tale — en tydsk selvfølgelig — og lod Valgbestyrelsens Medlemmer forpligte sig ved Haandslag.

Jeg har faaet følgende interessante Bidrag til Valghandlingens Historie indleveret:

Hern

Schullehrer N. N.

hierselbst.

Das unterzeichnete Wahl-Commitée bittet Sie, Ihre Stimme für Amtmann Kier in Hadersleben abzugeben und im Interesse dieser Wahl in Ihrem Kreise zu wirken, welches selbstfolglich für Ihre Stellung als Volkslehrer nur förderlich und Ihnen selbst angenehm sein kann.

Anliegend senden wir für Sie und zur Vertheilung an Wähler einige Stimmezettel.

Apenrade, d. 8. Febr. 1867.

Das Wahlcomitée.

Joh. Jacobsen. Hundewadt. F. A. Jensen. Bode. Senator Raben, Senator Hoffgaard. Hausvogt Jensen. Herm. David- sen. T. Keppler.

[Bodes og Hoffgaards Navne overstreget med Blyant].

Herr N. N.

concessioneret. . . .

Hoslagt sendes Dem Stemmeseddel for Amtmand Kier i Haderslev med Haab om, at De den 12te dennes afgiver Deres Stemme for ham, hvilket vil være i Deres egen Interesse som Concessions-Indhaver.

Apenrade, d. 9. Februar 1867.

Valgcomiteen.

Under de Exemplarer af sidstanførte Form, som jeg har seet, var ingen Navnsunderskrifter, og der er endog bleven leveret mig den aldeles ikke udfyld[t]e Blanqvæt, der tillige med Stemmesedlen paa Kier var bleven sendt i et Convolut, hvorpaa der stod Navnet og Opholdssted af den, der skulde intimideres.

Der hersker en ganske overordentlig Bevægelse iblandt Folk og der tales om intet Andet end Valget. Jeg selv har været paa Raadhuset for at afgive min Stemme. Jeg kom lidt tidligt og var derfor den første Vælger der havde indfundet sig; inde paa Salen hørte jeg nok Valgbestyrelsen snakke, men jeg gik dog ind i et Sideværelse indtil flere kom til. Vi begave os derfra ind i Salen, da dens Dør blev aabnet. Kbmd. F. Raben holdt en kort tydsk Tale, hvori han udtalte, hvad der skulde skee; derpaa aabnede han Valgurnen og viste, at Intet var i den og saa begyndte Afstemningen med at Valgbestyrelsen først afgav sin Stemme. Det er formodentlig gaaet ligesaa til paa de tvende andre Valgsteder her i Byen: hos Krause i Ve-

stergade og i Hotel Rudebe[c]k i Ramsherred. Som jeg hører ere Tydskerne reent bansatte med at faae alle Deres til at afgive Stemme og hente de forsømmelige ud af deres Boliger. Derhos gaaer Stemmekjøbning for sig med den største Uge-nerthed. Hoff, Skræderne Schau og Møller, Hundewadt og mange flere streife omkring paa Gaderne og tiltale Folk, som de antage de ville hen for at vælge med Spørgsmaalet om der skal gjøres en Handel, om de ikke kunne faae „en Krüger for en Kier“ naar de give 3 Mk. Rgs til, eller 4. Inde paa Valglocalernes Forstuer staaer complete Hververe, som især henvende sig til Folk af Arbeidsklassen med rundhaandede Tilbud. Det feiler vistnok ikke, at der paa denne Maade vindes endeel Stemmer for Kjær, men man har ogsaa Exempler paa den meest ubetingede Fastholden ved den danske Candidat. „Ikke for tusind Daler“, raabte Dagleieren Herman Bock overlydt paa Forstuen, da en af Sjælekøperne vilde give ham 3 Mk. for at byde Stemmeseddel for Krüger mod en for Kier, — Store Mads, ogsaa en Arbeidsmand, blev svært fristet i et lille Værelse ved Siden af Forstuen hos Krause, hvor Herrerne havde opslaaet deres Bod og førte de Folk ind, som de troede at kunne vinde. Mads har alt været derinde og kommer muggen ud af Døren med de Ord: „Nei, pinedød vil jeg ei, det er for lidt“ og vil begive sig til Valglocalet. Men flere Hænder gribe ham og trække ham tilbage, man hører Ordene: vil du da for fire? Mads siger nei, men der trænges ind paa ham fra flere Sider. „Nu, lad gaa da“, svarede han endelig, „naar jeg faaer en Snaps og et Glas Øl dertil“. Det bevilges, Mads faar sine Drikkevarer, af hvilke han maaske alt iforveien havde faaet endeel, sine 4 Mk. og en sammenfoldet Seddel, inden i hvilken Amtmand Kier staaer skrevet, han gaaer med Seddelen i sine Fingre hen mod Døren af Valglocalet, hvor Danselæreren Bertram staaer. Ved at se ham faaer Mads en lys Tanke; han smiler og siger: Værsgod, der er en Seddel om De behager, leverer ham den Kjerske og gaaer ind til Valgbordet, hvor han drager

den Krügerske Stemmeseddel ud af Lommen og seer den blive puttet ind i Valgurnen.

15. Februar. [Den kommanderende General i Schleswig-Holstein *v. Manstein* i Byen. Han skal have givet Kollegierne Haab om en Garnison i Aabenraa].

16. Februar. [Svigersønnen Hermann Paulsen vendt hjem fra Kina].

19. Februar. Idag vaier Ørneflaget fra Raadhuset, thi Byens Embedsmænd og Andre aflægge deres Hyldningseed til Kongen af Preussen. Physicus og Postmester ere dog ikke kaldte til denne Act.

2. Marts. Idag vajer Ørneflaget fra Raadhuset: endeel Bestillingsmænd og Functionairer: Physicus, alle Sognefogeder og Sendemænd fra Landdistricterne skulle aflægge Troskabseden til den nye Landsherre.

11. Marts. [Præster og Skolelærere edfæstes].

13. Marts. Idag var min Søn Frederik kaldt op til Borgermesteren, faaet skrevet paa sit Pas Paalæg om *uden videre Ophold* at begive sig til Kolding. Det hedder, at der er indtruffet den Forordning, at enhver Slesviger, der har ladet sig overføre som Undersaat i Kongeriget og findes her skal, *naar hans Legitimationsdocumenter ere i Orden*, uden Videre vises ud af Landet, men hvis Documenterne ikke ere fuldstændige atter indføres i preussisk Undersaatsforhold. Fredrik har nu siden Efteraaret ligget hjemme hos mig, sin Fader, „i Besøg“, var forsynet med alle ikke alene fornødne, men af Øvrighederne her forlangte Beviisligheder og forsynet med et Natkort, som maatte fornyes hver 4 Uger. Men alt dette befrier ham ikke for at blive jaget ud af Landet som en Vagabond eller Ordensforstyrrer, uden at han i allerfjerneste Maade har mindste Lighed med enten den Ene eller Anden. Mon der findes noget civiliseret Land i Verden, hvor i Fredstider noget Lignende foregaaer. [Fredrik afrejste Dagen efter].

15. Marts. Idag har jeg været for Retten, indstævnet for

Injurier af *Gustav Raben*, der fandt sig højlig ærekrænket ved at jeg i „Freia“ af 13. Febr. N. 24 havde betegnet Udsendelsen af de deri omtalte Breve til Concessionerede (See under 12. Febr. d. A.) om at stemme for Amtm. Kjer i Haderslev [som] *et underfundigt Kneb* og en *gemeen Streg*. Jeg kunde ikke gaae ind paa et Forlig, men godtgjorde for Retten, at dette ikkun var sagt om de Breve, der ikke havde anden Navnsunderskrift end „Valg-Commitéen“, hvilket Retten ogsaa anerkjendte som rigtigt; jeg fremhævede, at siden Brevene indeholdt en indirecte Trudsel til den Concessionerede og at denne, hvis han ellers agtede at ville gjøre Skridt, ikke kunde vide til hvem han havde at henvende sig, siden ingen Navne vare skrevne under Brevet, og at de ubekjendte Personer, der havde udsendt dem, under alle Omstændigheder kunde benægte at have gjort det, da deres Navne ikke vare anførte, saa at en saadan Adfærd ikke kunde kaldes andet end et underfundigt Kneb og af Brevenes Modtagere selv vare blevne betegnede som en *gemeen Streg*. Raben begik, at han og de Andre, der havde udstedt de tyske Breve til Skolelærerne og sat deres Navne under dem, ogsaa udgjorte den „Valg-Comité“, der havde udstedt og udsendt de danske Breve til Concessionisterne. Jeg bemærkede at siden ingen Navne havde staaet under disse Breve og altsaa Ingen kunde vide, fra hvem de kom, kunde Raben ei heller finde sig fornærmet ved hvad jeg havde skrevet i „Freia“. — Vi bleve derpaa anmodede om at træde ud af Retslocalet; Raadm. Hoffgaard, der ogsaa hørte med til denne „Valg-Comité“, fulgte med ud da der blev delibereret over Dommen. Denne lød paa at „in Erwiderung“ etc. etc. skulde jeg betale en Mulct af 15 Mk. C. til Fattiggassen, Omkostningerne som androg 7 Mk. 12 Sk. C., gjøre Afbigt og give Æreserklæring for Retten og lade Dommen paa min Bekostning offentliggjøre i „Freia“. Jeg erklærede mig ikke tilfredsstillet ved Dommen og bad om Supplicationsretten, som blev mig tilstaaet, samt om en Protocoludskrift.

22. Marts. [Lidt om Kong Vilhelms 70 Aars Fødselsdag, 30—40 Flag, ogsaa en Del slesvig-holstenske] . . . . Forresten har hele Byen det meest søgnedags Udseende der kan tænkes.

23. Marts. Igaar Aftes sildig er en skammelig Forbrydelse bleven udøvet her i Byen af de kaade Hjemmetydskere. Postmester Hasselriis, som var hos mig tillige med nogle andre Venner hele Aftenen, havde noget over Kl. 11 begivet sig ovenpaa i sine Familieværelser og var ifærd med at afklæde sig for at gaae iseng, da fra Krauses ligeover for Posthuset beliggende Kro tre [oprindelig: fire] Personer fra Byen: Rebslager Tvistmann, Skræddersvend Toft og Handelscommissionair Kyhne, stormede ind paa Posthusets Forstue og spurgte larmende efter Postmesteren. En af Postbudene, der straks anede at de ikke kom i nogen god Hensigt, søgte at snakke dem bort igjen; men de stormede op ad Trappen og dundrede paa den aflaaede Dør. Hasselriis traadte, tildeels afklædt, selv ud til dem og spurgte hvad de vilde; de svarede at han skulde drikke Kongen af Preussens Skaal med dem, og da han bad dem om at lade ham have Fred i sin egen Bolig ved Nattetider, kastede [de] den svage Mand baglænds ned af den høje Trappe og forlode derpaa Huset. Man fandt Postmesteren liggende neden for Trappen, med Hovedet nedad, i en aldeles bevidstløs Tilstand. Han blev naturligviis strax bragt iseng, der blev sendt Bud efter Lægen og tillige til Politimesteren. Sidstnævnte kom ikke. Fra Krauses Kro lød hele Natten igjennem Skraalen, Støjen og Piben.

25. Marts. Idag var indkaldt til Møde i Raadhuusgaarden det ældre værnepligtige Mandskab for den saakaldte Ersattdetmission. Der mødte omtrent et Hundrede, nøjagtig 101 Md., som bleve opstillede i tre Rækker. Da der derpaa blev dem meddeelt, at eftersom man vidste, at der iblandt dem var nogle, som ikke vilde aflægge Troskabseden til Kongen af Preussen, saa skulde de, som ikke vilde gjøre det, træde frem. Og hvad skeete? *Alle tre Geleder traadte frem som een Mand.* Man før-

te derpaa Mandskabet op i Kirken, hvor Præsten holdt en Tale til dem; og efter at dette var skeet foretoges et nyt Opraab om at aflægge Eden, hvorpaa 7 meldte sig og gjorde det. — Om Eftermiddagen gik det samme for sig. Af det Mand[ds]skab, der da stillede sig, aflagde 11 Eden. Det maa bemærkes, at de der gjorde det, deels vare gamle Personer, hvis hele Tjenestetid efter en eller nogle Maaneders Forløb var udløben, deels Concessionister, der frygtede for at miste deres Concens naar de ikke aflagde Eden.

26. Marts. [84 ældre Værnepligtige paa Session, nogle aflagde Eden] . . . . Da de fra Raadhuset førtes op til Kirken, istemte de i højt Kor „Den tapre Landsoldat“ — og da de kom fra Kirken, sang de af fuld Hals „Kong Christian . . . .“ og „Saa skal vi atter med Preusserne slaaes“. Der sagdes dem intet derfor.

27. Marts. I Formiddags var atter en Del af Løyt Sogns ældre Værnepligtige til Controlforsamlingen, men slet Ingen vilde aflægge Eden, ... hver Enkelt blev endog opfordret til at angive Grunden hvorfor han ikke vilde sværge.

28. Marts. Paa Controlforsamlingen mødte om Formiddagen ca. 80 Md., af hvilke 13 aflagde Eden.

Om Eftermiddagen begyndte[s] med selve Byens ældre Værnepligtige. Hver Enkelt, der vægrede sig for at aflægge Eden, blev meget presset med Tilløkkelser og forblommede Trudslers om eventuel Straf etc. 22 aflagde Eden, 19 vægrede sig.

29. Marts. Af det paa Controlforsamlingen iformiddags mødte Mandskab, ialt 29 Mand herfra Byen, aflagde 4 Eden. I Eftermiddags mødte ligeledes her fra Byen 78, af hvilke 33 aflagde Eden. — [I Randen det samlede Resultat for Aabenraa: 59 Ja, 89 Nej].

Søndag d. 31. Marts. Idag ere sydfra 40 Recruter fra Syd-slesvig ankomne hertil, 20 skulle afgaae til Haderslev, 20 forblive her i Byen.

5. April. Det stadfæster sig, hvad der allerede i nogle Dage

er bleven talt om, at Autoriteterne nægte at meddele de Værnepligtige, der nu ommelde at de ville flytte til Danmark, de Papirer, der tidligere for et saadant Tilfælde er bleven meddeelt dem. Herover ere mange blevne foruroligede, eftersom der circulere Rygter om en ny Recrutering.

Søndag d. 7. April. Der har alt i nogle Dage hersket den største Bevægelse iblandt de ældre Værnepligtige. Strax efter at den omtalte Kommando var ankommen hertil i Torsdags udbredte sig det Rygte, at dets Bestemmelse var at føre alle de af Reservemandskabet, der forleden havde negtet at aflægge Eden, sydpaa, nærmest til Flensborg. Det hed ogsaa at der allerede var udsendt Ordre til Mandskaberne i Landdistrikterne til at møde her i Byen paa Mandag og Rygtet vilde endog vide, at det i Haderslev liggende Cavallerie var draget ud for i Forening med Gendarmeriet at spærre Grændsen imod Jylland. Disse tvende sidste Rygter vare imidlertid ubegrundede, hvorimod det ældre Mandskab har faaet Ordre til at indfinde sig her i Byen paa Onsdag „zur Uebung“. Røret er meget stærkt og Udvandringen til Kongeriget er igjen i fuld Gang.

9. April. Iaften Kl. 7 ¹/₂ døde min Svigersøn Hermann Paulsen af en Halssygdом, han havde faaet i Kina, hvorfra han kom syg hjem i Januar Maaned. I det tiaarige lykkelige Ægteskab, hvori min Datter Catrine har levet med ham, har van vist sig som en Mand af en sjælden brav og redelig Character.

10. April. Til i Formiddags Kl. 10 vare de ældre Værnepligtige fra Byen og Omegnen, de saakaldte Reservefolk, indvarslede til Møde i Raadhuusgaarden, „zur Uebung“, som det hed i de tyske Indkaldelsesordrer. Der mødte eftersom der siges, vel hen imod 1500 Mand, og de Øvelser, der skulde foretages, bestode i at de bleve opfordrede til at aflægge Troskabseden til Kong Wilhelm den Første af Preussen. Borgmester Gottburgsen fungerede ved denne Leilighed som Tolk. Det blev dem tilkjendegivet, at de s k u l d e aflægge Eden, det var Kongens Befaling; saa snart de havde svaret, kunde de faae udle-

veret deres Papirer for at reise til Danmark, og saa snart de vare komne over Kongeaaen var Eden ikke mere bindende for dem; men de der ikke vilde aflægge Eden skulde uopholdelig under Bedækning transporteres sydpaa og indputtes i Straffecolonnerne i Preussen. Ved denne Leilighed maa bemærkes, at Øvrigheden i en fjorten Dages Tid tidligere have nægtet at udlevere dem, der erklærede at ville udvandre til Kongeriget, deres Papirer, hvorfor Mange var reiste foruden; men for een eller to Dage siden kunde Folkene faae dem igjen, og de udleveredes endnu idag lige indtil Kl. 10 Formiddag. Naar derimod nogen af dem der vare inde i Raadhuusgaarden erklærede ikke at ville aflægge Eden, men gaa til Kongeriget, fik han til Svar, at nu kunde han først faa sine Papirer, naar han havde aflagt Eden. Der blev gjort al mulig Modstand af de Sammenkaldte, det blev dem igjentagende erklæret at det var Kongens Villie at de skulde sværge, i modsat Tilfælde straffes ved at transporteres til Straffestederne; den Bemærkning, at Eden paa denne Maade var en tvungen Ed, vilde Vedkommende dog ikke lade gjælde. Her var der intet andet at gjøre end at føje sig for Magten, og kun 13 vedbleve at nægte at aflægge Eden. De bleve derfor tagne i Behandling paany, truet og skræmmet, og saa aflagde de 9 af dem Eden. Nu var kun 4 tilbage, som haardnakket vægrede sig for at sværge. De bleve atter bearbejdede, men da dette ikke hjalp, førte man dem ind i et Værelse paa Raadhuset, hvor flere Soldater med skarpladte Geværer og opplantet Bajonet mødte for at modtage dem som Fanger og uopholdeligt bringe dem afsted sydpaa. Da gav ogsaa de sidste fire, iblandt hvilke en Tjenestekarl der conditionerer hos Petersen i Hostrup, efter for Magten og aflagde Eden.

11. April. Fra Agerskov Sogn meldes, at Værnepligtige, som af Herreds Fogden havde faaet Beviis for at de vilde flytte til Kongeriget Danmark, med Magt ere blevne førte sydpaa til Tjeneste hos Preusserne.

12. April. Idag var til Controlforsamling her i Byen de ældre Aarsmandskaber fra Højer, Møgeltønder og Egnen der omkring.

15. April. Iformiddags Kl. 10 jordedes min Svigersøn Hermann Paulsen....

Iaften fik jeg fra min Svoger en Skrivelse om at han selv vilde redigere sin Avis.

25. April. Idag ere de i den tyske Toldforening gjældende Toldsatser uden mindste forudgaaende Varsel blevne indførte her ved Toldvæsenet.

4. Maj. Idag afholdtes her igjen Controlforsamling over de ældre Værnepligtige, der de forrige Gange ikke vare mødte, enten fordi de ikke vare blevne tilsagde eller af andre Grunde. Der mødte omtrent 100 Md. saavel fra Byen som Omegnen og som sædvanligt bleve de opfordrede til at aflægge Eden til Preusserkongen. Fem af dem, som vægrede sig for at gjøre det, bleve strax under Bedækning transporterede udaf Byen sydpaa. [Der tilføjes Oplysning om en Mand, der ikke fik Tilladelse til at hente en Lægeattest, men straks førtes bort].

13. Maj. [Storm og Snefog hele Dagen, Skibsbroen oversvømmet, Marsken bag Vejrmøllen helt under Vand].

15. Maj. Idag begyndte her i Byen atter Sessionen, og indkaldte vare Mandskaberne fra Sognene Bedsted, Bjolderup, Egevad, Hellevad, Hjortkjær, Riis, Løyt, Østerløgum og Aabenraa Landsogn. For det store Østerløgum Sogn mødte, ført af Sognefogeden som Lægdsmand, ialt 5, siger og skriver fem Personer, af hvilke de 4 bleve kasserede som Krøblinge; fra Riis Sogn, hvor der findes endeel Hjemmetydskere, 1 (een) Mand.

20. Maj. Idag har „Freia“s Udgiver faaet den Meddelelse, at Concessionen til Bladets Udgivelse er ham fratagen, hvorfor altsaa Avisen maae gaae ind. Der fortællles, at „Bürgerverein“ fornylig skal have indsendt et Forlangende derom til Re-

gjerings Overpræsident Scheel Plessen. [Overstreget med Blyant: Bladet havde i forrige Quartal 16—1700 Abonnenter].

Søndag d. 26. Maj. Det er idag Kong Christian IX og hans Dronnings Sølvbryllupsdag. Her kan naturligvis i denne Anledning ingen Festligheder foranstaltes, dog ere de Danskes Grave paa vor Kirkegaard blevne prydede med en stor Masse Krandse og Grønt.

Søndag d. 2. Juni. Jeg var idag hos Gammelgaard i Varnæs og Hans Hansen paa Tombølgaard i Ledsagelse af mine Døttre Cathrine og Jette samt deres Børn.

11. Juni. (Skyttelaugsdag). Som hvert Aar paa denne Dag er hele Byen i Bevægelse, og Alt strømmer ud til Hjelm. Rundt omkring i de forskjellige Gader vaie Faner fra endeel Huse, dog ikke ret mange, meest schleswigholsteinske, paa enkelte Steder et preussisk ved Siden af, nogle faa Steder *kun* det preussiske Flag. Skyttelaugene gjorde hverken Parade for Borgmester eller Amtmand ved Udmarchen, og ved Indmarchen, der sildig gik for sig, havde Amtmanden lukket sin Port. Smed Johann Matzen Holst blev Konge. Ved Hjemkomsten brøledes „Schlesw.-Holstein“ af fuld Hals. Hen paa Eftermiddagen ankom den preussiske Dampkorvet „Medusa“ og gik til Ankers paa Rheden. [Dagen efter ankom Dampkorvetten „Hertha“, den 14. afsejlede de begge].

15. Juni. En ny Strenghedsforanstaltning rammer Nord-slesvigs Befolkning: Øvrighederne have erholdt Befaling til at vise [opr. „jage“] Familierne af de Mænd, der ere gaaede til Kongeriget, ud af Landet. Denne Forholdsregel sættes allerede i Kraft. [Derefter omtales Udvisningen af den udvandrede Arbejdsmand Iver Nielsen Faaborgs Kone fra Løjt. Hun var frugtsommelig, men opnaaede kun en lille Udsættelse]. En anden Smaamand, Mads Jensen Hedegaard i Barkemark er ligeledes gaaet til Danmark. Hans Kone er ogsaa bleven udviist; det var hendes Hensigt til Efteraaret at flytte til Manden. In-

gen af disse tvende Koner have faaet eller forlangt nogen Understøttelse af det offentlige.

Søndag d. 16. Juni. Dampskibet Union gjorde idag en Lyst-tour til Faaborg med talrige Passagerer. Afgik herfra om Morgen Kl. 5³/₄, kom tilbage om Aften Kl. 11.

17. Juni. Iformiddags Kl. 9 mødte efter Tilsigelse paa Raadhuset de Commercerende her af Byen for at vælge en Deputation af 5 Medlemmer, samt en Suppleant for hver af disse, der i Forening med Magistraten skal foretage Ligningen af Classe-skattens anden Afdeling [de mest velhavende]. Saavel Dansk-sindede som Tydsk-sindede mødte, Borgmesteren og Raadmændene vare tilstede og toge imod Stemmesedlerne, og som ved Parlamentsvalgene bestemte den *absolute* Majoritet af de afgivne Stemmer. Begge Partier kappedes igjen som ved hine Valg, og Udfaldet blev, at de Tydsk-sindede ikke fik en eneste af deres Candidater valgt, for de Dansk-sindede var den *absolute* Majoritet tilstede for de 3 af de 5 Deputationsmedlemmer, men de seirede selvfølgelig ogsaa ved Omvalget af de 2. Efter at dette var skeet forlode de Tyd[sk]-sindede Salen og overlode deres Modpart Eneberettigelsen til at vælge Suppleanterne. [De valgte Navne anført]. Om Eftermiddagen Kl. 3 mødte efter Tilsigelse samtlige Gjæstgivere og Værtshuusholdere. Valget faldt endnu mere glimrende ud for de Dansk-sindede, thi af nogle og halvtresindstyve Stemmer havde deres Candidater altid over 40, saa at intet Omvalg behøvedes. Det maa anføres, at, da 3 Deputerede vare valgte, gjorde Borgemesteren de Vælgende opmærksomme paa, at de nødvendig maatte vælge en af de største Hoteleiere og en af de mindste Værtshuusholdere, da i modsat Fald Øvrigheden vilde udnævne en af dem; men af de største Hoteleiere var Valget indskrænket til de Voss, Stehr og Julius Hansen, hvorfor den Sidstnævnte fik Stemmerne. [Navnene paa de valgte følger].

27. Juni. [De prøjsiske Tropper fejrer Aarsfest for Slaget ved Langensalza].

3. Juli. Idag feires Aarsdagen af Slaget ved Königsgrätz. Flagningen er, som paa de foregaaende Slagdage, meget tarvelig, kun de mere fremragende Partimænd have udhængt Flag paa denne Dag, da for et Aar siden Schleswigholstein ved Østerriqernes Nederlag bleve slaaet ihjel for bestandig. Dengang bade de selvsamme Mænd om, at Preusserne maatte blive slagne [rettet til: ikke om en Seir for de preussiske Vaaben], nu derimod feire de disses Seir. Tempora mutantur. Sangforeningen, Bürgerverein, Turnerverein, ogsaa Disciplene af en Drengekole ere i Procession dragne igjennem Byen ud til Hjelm. Militairet blev ved Casernen tiltalt af Hauptmanden, der mindede Soldaterne om Dagens glorværdige Betydning.

7. Juli. Der ere dragne endeel Turnere fra Sydslesvig og Holsteen herigjennem til Haderslev, hvor idag og imorgen en stor Turnfest skal afholdes. Herfra Byen ere Turnerne og endeel Turnervenner reiste til Haderslev, hvorhen ogsaa Dampskibet Union afgik med en god Snees Passagerer.

9. Juli. Jeg var idag hos Krüger paa Bevtoft Mølle med J. Paulsen. Vi traf hos Krüger den afskedigede Past. *Randbøl* fra Bevtoft, og kort efter vor Ankomst kom et Par andre Herrer ind i Stuen. Den ene var en Skolelærer Eskildsen, som nu har en Privatskole i Odense efter at han var bleven afskediget her i Slesvig. Han var herovre for at hente sin ulykkelige Broder over til Odense. Denne Broder, der var Smed i Rurup, var en af dem, som her nægtede at aflægge Eden og derfor blev bragt Syd paa med en heel Flok andre. Efter mange Trakasserier [rettet til: Omstændigheder] gave de efter for Magten, aflagde Eden til Kongen af Preussen og bleve derpaa efter kort Tids Forløb hjempermitterede. Efter atter at være kommen tilbage begyndte hos ham Samvittighedsskrupler over at han havde aflagt hiin Ed; hans Grublerie tiltog bestandigt og det endte med at han som vanvittig maatte lægges ind paa Hospitalet i Gram. Nu kom hans Broder for at hente ham over til Fyn, thi

paa Gram kunde han ikke længere forblive, eftersom der senere vare komne *tre Patienter* mere af selvsamme Art.

12. Juli. Jeg skulde idag været op for Retten for at gjøre Afbigt for Gustav Raben i Anledning af den Injuriesag, som han paa Grund af en Artikel i „Freia“ havde paaført mig, og var tilsagt til at møde Kl. 10 Form. Men en Time i Forveien kom Retstjeneren og meldte, at jeg ikke behøvede at møde, eftersom „Herr Raben darauf verzichtet hat“.

14. Juli. Dampskibet Union gjorde idag med talrige Passagerer en Lysttour til Svendborg.

16. Juli. Idag afholdt den tyske Landboforening, [overstregget: den intelligente] et Dyreskue paa en Eng ved Alleen ud til Hjelm. Den danske Landboforening, der har existeret i en heel Række af Aar, og hvis Gavnlighe Virksomhed almindelig anerkjendes, havde gjentagen faaet en Understøttelse fra den danske Regjering til Afholdelse af Dyreskuer; men da den ifjor henvendte sig til den nuværende Regering . . . fik den Afslag. Derimod har Regjeringen bevilget den for et Aarstid siden af Tydsksindede stiftede Landboforening en Understøttelse til det Dyreskue, der afholdes idag; Enhver kjender jo Sine. Der er kommet en Mængde Mennesker til Byen fra Flensborg Eggen, Haderslev Amt og navnlig fra Højer og Møgeltønder Eggen, og man gjør sig al Umage for at give Forsamlingen et saa storartet Udseende som muligt. Telte ere reiste og Musikken spiller lystelig op, men Himmelen er ugunstig og den ene Draivat kommer efter den anden; først ud paa Eftermiddag blev Veiret bedre.

[19., 23., 25. og 27. Juli, samt 12. og 13. August Meddelelser om Troppeøvelser].

17. August. Inat er Præstegaarden i Løyt afbrændt. Ilden opstod om Natten og greb saa hurtig om sig, at Præsten, hans Familie og de øvrige Folk næppe vare komne ud af Huset, før end Taget russede ned og umuliggjorde al Redning. Alt Indbo brændte. Højst beklageligt er det at alle Kirken vedkommen-

de Bøger og Regnskaber ogsaa fortæredes af Ilden. Den foregaaende Dag havde der været Visitats og Degnen havde bragt det hos ham beroende Exemplar af Kirkebogen over paa Præstegaarden til Gjennemsyn, men da han om Aftenen gik hjem lod han det ligge, saa at Løjt Sogns Kirkebog nu er totalt tilintetgjort.

28. August. Idag var General Wrangel her i Byen og inspirerede Tropperne.

29. August. Isøndags gjorde Dampskibet „Union“ en Lyst-tour til Sønderborg og tilbage igjen, og lod Captainen, W. Schmidt fra Skjærrev, ved Skibets Afgang her fra Skibsbroen heise det danske Flag paa Fortoppen, medens de „schlesvigholsteinske“ vajede for Flagstangen agter. Herover er han bleven idømt en Muld af 25 Mk. C. samt 11 Mk. C. Omkostninger.

31. Aug. Idag er her atter foretaget Valget af en Deputeret til det Nordtydske Parlament. [Omtale af Valgkredsomlægningen, som de tyske Blade aabent forkynder kun sker for at hindre 2 Danskes Valg. Aabenraa var delt i 3 Distrikter]. Ved et mærkeligt Tilfælde havde den danske Candidat (N. Ahlmann paa Augustenborg) idag netop selvsamme Majoritet ligeover for det tydske (forhenværende Regjeringsraad Kraus i Kiel), nemlig 45 Stemmer, som forrige Gang, da Krüger fra Bevtoft stod lige over for Amtmand Kjær i Haderslev [Ahlmann fik 523 St., Kraus 478].

Fra dansk Side var man før Valget meget betænkelig ang. Udfaldet; deels vare Mange, især Tømmerfolk, dragen bort paa Grund af den herskende Arbejdsløshed, deels havde de Tydsksindede fordoblet deres Anstrengelser for at forlokke eller intimidere Folk, alt som de meente at kunne indvirke bedst paa enhver Enkelt. Den offentlige Kjøben af Stemmer drives idag om muligt endnu mere offentligt end forrige Gang. Paa alle Valgsteder vare Folk anstillede, som navnlig toge fat i Personer af Arbejderklassen og bøde dem 1 Preusser (pr. Thaler) og meere, naar de vilde tage imod en Stemmeseddel paa

Kraus istedetfor en paa Ahlmann, og NB strax afgive den til Valgurnen, hvilket Vedkommende controllerede førend han betalte Pengene. [En Række navngivne Tyskeres Anstrengelser skaffede Kraus en Del Stemmer]. Paa Stadt Hamborg saae min Broder i nogle Timer hen imod en halv Snes Folk af Arbejds-klassen, der, efterat de ved deres Indtræden i Hotellet vare blev[ne] slæbte ind først i Skjænkestuen og siden, hvis fornødent gjordes længere bort, ind i et andet Værelse, derefter af en af de hjemmetydske Ledere bleve førte hen til Valgurnen og afleverede en Seddel, som de holdt synlig imellem Fingrene, hvorpaa de først fik Betalingen.

Gustav Raben havde ladet tyske Stemmesedler uddele paa hans Plads; da hans Tømrere mødte paa Valgstederne var der posteret en af Rabens paalidelige Haandlangere, der rakte dem en ny Seddel (for at den, de havde faaet, ikke skulde være blevet ombyttet med en dansk), og hvo som ikke vilde modtage og strax aflevere dem, fik endnu samme Aften Afsked fra Rabens Værft. Idethele blev den skammeligste Bestikkelse fra de Tydsksindedes Side drevet med, om muligt, endnu større Ugenærthed end ved Valget i Februar. Paa Stadt Hamborg maatte Vælgerne passere forbi Skjenkestuens begge Døre, for at komme ind i Salen, hvor Valget skeete. De tyske Hværvere kastede sig derfor over alle de Personer, de turde byde det, med Forespørgsel, om de ikke „for en Preusser“ vilde bytte deres Seddel imod en anden [„Preusseren“ udbetaltes efter Stemmesedlens Aflevering i selve Valglokalet]. Det gik endog saavidt, at da en Arbejdsmand stod ved Bordet, omkring hvilket Valgbestyrelsen sad, og rakte sin Stemmeseddel frem, traadte en af Hververne hen til ham og spurgte højt, om han ikke vilde bytte den fremrakte Seddel endnu, naar han fik „en Preusser“ til; Ingen af Valgbestyrelsen sagde et Ord, men en dansk Vælger slog utaalmodig med Haanden i Bordet og spurgte, om en saadan Handel ved Valgurnen var tilstedelig, hvorpaa Valgdirectoren dog greb den fremrakte Seddel og stak den i Urnen.

Et Par Gange gjorde hjemmetydske Helte Mine til at ville bruge Vold imod de Dansksindede, der jevnlig indfandt sig i og ved Valglocalet, og hvis Nærværelse forhindrede dem i at drive Bestikkelsen og Intimidationen saa vidt som de ønskede.

[Resultatet vakte stor dansk Glæde og megen tysk Forbitrelse. Danskerne hyldede Junggreen men de maatte ikke synge efter Kl. 9. Paa Rudebecks Hotel, hvor den tyske „Wühler“, Advokat Schwennsen havde beskænket en Flok Teglværksarbejdere, trængte disse ind i Valglocalet før Afstemningen var helt til Ende, brølende „Schleswigholstein meerumschlungen“. De krævede at høre Valgresultatet. En Storm paa Hotel Danmark mislykkedes, da de Danske var gaaet hjem, men i Stedet blev der slaaet en Del Ruder ind, før Borgmester og Politi kom til Stede]. Man erfarer en Mængde Enkeltheder om den Hensynsløshed, hvormed de Tydksindede gik frem ved Afstemningen. Da min Steddatters Mand, Jes Tøgesen, traadte ind i Valglocalet hos Krause, hvor Amtsforvalter Casten var Valgdirector, og afleverede sin Stemmeseddel til denne, aabnede Casten den selv og sagde højt: „Proprietair N. Ahlmann paa Augustenborg“, og idet han henvendte sig til Tøgesen tilføjede han: „Wir werden uns das ad notam nehmen“ — og hvad gjorde den øvrige Valgbestyrelse ved denne lovstridige Gjerning? — den lo højt!

[Der følger nogle Sammentællinger af Stemmetal fra Egnens Kommuner samt et indklæbet Valgresultat fra „Flensburger Nordd. Zeitung“ for 3. Sept. Aabenraa By og Amt gav 3728 St. for Ahlmann, 1220 for Kraus].

1. September. Idag er Borgermester Gottburgsen frattraadt sit Embede, og den hidtilværende Actuar, v. Krogh, er bleven hans Eftermand.

2. Sept. Igaar Aftes forsamlede sig talrigt i Gjæstgivergaarden Danmark de Dansksindede Vælgere; Salen saavel som de tilstødende Værelser var overfyldt og der herskede den livligste, gladeste Stemning. Paa eengang traadte den nyconsti-

tuerede Borgermester v. Krogh med tvende Politibetjente ind i Salen og paabød: „Im Name des Gesetzes: Stille!“ hvorpaa han spurgte: „Was ist hier los?“ Da en af Klubbens Directeurer vilde forklare ham Sammenkomstens Foranledning spurgte han efter Værten og tilkjendegav denne, at der ikke maatte synges og at Forsamling[en] skulde skilles ad Kl. 9, hvorpaa han begav sig bort. Efter en kort Tids Forløb kom han dog igjen ind i Salen, forlangte atter „Stille“ og holdt derpaa en dansk Tiltale til de Tilstedeværende, hvori han fremhævede, at han paa ingen Maade havde Noget imod at de fredeligen morede sig og vare fornøjede, men formanede til Besindighed, og opfordrede til at stræbe for at Enighed kunde komme istand imellem samtlige Borgere m. m. Efterat han var gaaet foresloges af Junggreen, hellere at forlade Localet strax, hvilket da ogsaa skeete. — En eiendommelig Tildragelse kunde nær have givet Anledning til Gud veed hvilke Følger. Der havde ogsaa indfundet sig Enkelte af det herliggende preussiske Militær, forresten Landets Børn. En af dem, der havde drukket formeget, fik det Indfald at vilde springe fra det aabne Vindue i et af Salens Sideværelser ned paa Gaden. Netop da Borgermesteren stod og talte i Salen, og da de i bemeldte Sideværelse Tilstedeværende paa den ene [indskudt: M.] Bahnsen nær, havde begivet sig hen til Salsdøren for at høre hvad Borgermesteren sagde, blev Bahnsen Soldaten var, begreb hvad han agtede at gjøre og sprang til og greb ham bagfra om Livet, da han allerede havde Benene og tildeels Rumpen ude af Vinduet; et Øjeblik senere, og Manden vilde være styrtet ned fra den høje Etage paa Gaden, hvor han ikke alene selv vilde være kommen til Skade, maaskee endog havde slaaet sig ihjel, men ogsaa ufeilbarlig maatte have beskadiget flere af de nedenfor meget talrigt Forsamlede. Bahnsen formaaede ikke alene at trække det rasende Menneske, der med al Magt arbeidede for at komme ud af Vinduet, ind i Værelset; imidlertid kom Caprani ham til Hjælp, og ved begges forenede

Kræfter blev han draget ind og frelst fra saa godt som den visse Død. Havde M. Bahnsen tilligemed de Øvrige, der var i Værelset begivet sig hen til Salsdøren, saa havde den berusede Soldat udført sit desperate Indfald, og man behøvede ingen Prophetgave for at paastaae, at der i saa Tilfælde vilde være bleven sagt, at den preussiske Soldat af de forsamlede Dansk-sindede var *bleven kastet* ud af Vinduet. Følgerne vilde, som alt anført, have været uberegnelige.

Inat var en dansksindet Tjenestekarl, der conditionerer hos Kbmd. Weid, ved Hjørnet af Slotsgaden bleven overfaldet og frygtelig tilreedt i Ansigtet.

4. Sept. [Tallene fra Rigsdagsvalget bekendtgjort. I 2-Valgkreds, Aabenraa og Flensborg Amter, fik Kraus 951 Stemmer mere end Ahlmann]. Et saadant Resultat var at forudsee; thi lægger man Afstemningslisterne fra Febr. Maaned til Grund for en Opgjørelse, saa findes at de Tydsksindede have en Majoritet af 800 St. Tages nu i Betragtning, hvor mange danske Vælgere der dels ere jagne ude af Landet, dels reiste bort for at søge Forhver, — endvidere hvor mange tyske Arbejdsfolk, navnlig lippedetmoldtske Teglværksarbejdere (c. 50 i Aabenraa Landsogn), der have deeltaget i Valgene, saa kunde dette ikke faae andet Udfald. Men hvad der er vigtigere end om Ahlmann atter kom til Berlin, det er: *at det danske Sindelag endnu mere bestemt end i Februar har manifesteret sig ved sidste Valg*, og at den danske Afstemningslinie til Syd for Flensborg er bleven holdt fast, tiltrods for alle Tydskernes Kneb og Bestikkelser og Intimidationsforsøg.

Søndag d. 6. Oktober. Inat Kl. 12 døde min Datter Cathrines Datter Cathrine, 9½ Aar gl., af Skarlagensfeberens Efter-sygdomme.

7. Okt. *Georginerne* have bekræftet deres Egenskab som sikkre Bestemmere af Frysepunctet. Da Thermometre[t] Nat-ten til den 5te ds. sank indtil + 1 Gr., viste sig ikke mindste Forandring paa deres Flor; men inat, da Thermometret har

været paa Frysepunctet, maaskee lidt under det, ere tvende [?]røde Georginer, der staae uden for mine Vinduer mod Syd, helt henvisnede, hvad Blomsterne angaaer, medens Bladene ogsaa hænge slappe. En hvid Georgine, som staaer midt imellem de røde, har dog holdt sig.

11. Okt. I Dag jordedes min Datter Cathrines afdøde lille Pige, der bar hendes Navn, ved Siden af sin Fader paa Kirkegaarden.

24. Okt. [Valgene til det præjsiske Deputeretkammer. Valglisterne viser, at der i 4 Kvarterer i Aabenraa er 908, 1012, 1510 og 1516 Indbyggere, hvoraf henholdsvis 409, 339, 321 og 349 er Vælgere og vælger henholdsvis 3, 4, 6 og 6 Valgmænd. Fischer anfører Navnene paa de Vælgere i 1. og 2. Klasse, som han har faaet sikker Kundskab om, men for 3. Vælgerklasses Vedkommende kun Antallet af Vælgere. Fra 1. Valgdistrikt anføres for de tre Vælgerklassers Vedkommende henholdsvis 14, 33 og 362, fra 2. Distrikt 14, 45 og 280, fra 3. Distrikt 14, 35 og 272, fra 4. Distrikt 2, 24 og 298 Vælgere. 1. og 2. Vælgerklasse i sidstnævnte Valgdistrikt har F. aabenbart et mindre fuldstændigt Kendskab til].

26. Okt. Imorges Kl. 7 afmarcherede den herværende Garnison til Flensborg, for at deeltage i Manneurer, der skulle foretages der i Omegnen.

30. Okt. De idag afholdte Valg til andet preussiske Regjeringskammer gave følgende Resultater:

1. Valgdistrict.

1. Klasse Joh. Garben 8 Stemmer, Huusfoged Jensen 6 St.
2. — M. Bahnsen [ ], F. Raben [ ].
3. — J. P. Junggreen 34 St., Paul Davidsen 33 St.

2d. Valgdistrict.

1. Klasse Skibsbygm. N. Jacobsen 8 St., Mich. Jepsen 5 St.
2. — Agent Middelheus 19 St., Julius Hansen 17 St.
Mægler Fr. Callsen 19 St., Krause 17 St.
3. — Købmand A. C. Schmidt 72 St., Wiese 60 St.
H. J. Wind 1 St., M. Voss 1 St.

[3. og 4. Valgdistrikt mangler].

1. November. Iformiddag kom vor Garnison tilbage igjen.

7. Nov. Idag ere Valgmændene forsamlede paa Graasteen. for der at vælge en Deputeret til Deputeretkammeret i Berlin for andet slesvigske Valgdistrict: Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amter indbefattet Kjøbstæderne og Flækkerne.

Af de hjemvendte Valgmænd erfares at den danske Candidat, Proprietair *Nicolai Ahlmann* paa Augustenborg er bleven valgt med 193 St. den tydske Candidat *Richelsen* paa Buskmose fik kun 34 St.; een Stemme bortfaldt, fordi Vedkommende ikkun sagde: Hr. Nicolai paa Augustenborg. *Alle* Valgmænd vare tilstede, ikke Een manglede.

De Dansksindede forsamlede sig i Stelhofs Hotel, hvorfra de i en samlet Klynge hen imod Kl. 11 begave sig hen til det saakaldte Palai[s] hvor Afstemningen skulde foretages. Valgkommissairen, Amtmand Levetzau, var endnu ikke ankommen, hvorfor Alle ventede udenfor; igjennem Stakittet af en ligeover for beliggende Have, der tilhørte Kbmd. Ahlmann, kunde man see de tydsksindede Valgmænd spankelere omkring. Omsider kom Her Levetzau, og alle de Dansksindede fulgte med ham ind i Valglocalet; de Tydsksindede indfandt sig strax derpaa.

Prop. Müller fra Gammelgaard henvendte sig til Valgkommissionen og forespurgte, om han ikke for at spare paa Tiden, kunde finde sig foranlediget til at lade Valgmændene foreslaae Functionairene ved Valgcollegiet. v. Levetzau erklærede ei at kunne indlade sig herpaa men at han holdt paa sine Rettigheder, hvorpaa Müller svarede, disse skulde han have uindskrænkede, medens Valgmændene derimod ogsaa holdt paa deres Rettigheder. Som Secretair fores'og Valgcommissairen nu Huusfoged Jørgensen paa Graasteen, men Valgmændenes Majoritet raabte: Nei! Nei! og da Levetzau spurgte om hvem de da vilde have, lød det almindelige Raab: Kbmd. With paa Nordborg. Denne blev da antagen. Til Bisiddere foreslog Levetzaw tre Danske og to Tydskere ....

Amtmand Mathiesen fra Augustenborg fremstod og nedlagde Protest imod tvende af de i Sønderborg foretagne Valg, idet han fremhævede, at ved det ene havde Valgbestyrelsen forlangt at 1ste og 2den Classe skulde forlade Valglocalet medens 3die afstemte, hvilket ogsaa var skeet, — med det andet havde der været Stemmelighed, der burde altsaa have fundet et Omvalg Sted, men man havde simpelthen foretaget en Lodtrækning; begge disse Ting strede imod Valgloven og Valgene burde derfor, efter M.s Mening, erklæres for ugyldige. Valgcommissairen mente dog, at det første Tilfælde ikke godt kunde foranledige Valgets Cassation, og var end det andet imod Loven, saa stod det jo dog ifølge samme til Valgmændene, om de vilde godkjende det eller ei. Valgmændene erklærede begge Valg for gyldige, og Mathiesen maatte se sit Andragende forkastet.

Søndag den 17. Nov. [Storm og Højvande om Natten. Skibsbroen helt oversvømmet, Vandet trængte ind i Forstuen paa det østligste Hus lige Nord for Toldbygningen. — 23. Nov. lignende Meddelelse].

27. Nov. Ieftermiddag tager jeg ud til Petersen i Hostrup paa nogle Dage [nemlig til 2/12].

6. December. Om Eftermiddagen imellem Kl. 2 og 3 viste sig tvende Bisole, østlig og vestlig for Solen, i samme Højde som denne over Horizonten. Jeg saa kun den østlige, der viste Regnbueform og ingen bestemt Begrændsning; den vestlige skal have været meget klarere og længere og see, men skjultes for mig af Bygninger. Af de Lyskredse, der sædvanlig ledsage et saadant Phænomen, bemærkede jeg Intet.

Søndag d. 29. Dec. [Storm og Højvande, der mellem Kl. 4 og 5 om Morgenen kun var 9 Tommer lavere end i 1835. I det første Hus uden for Broen paa Sydsiden af Gaden stod Vandet $\frac{3}{4}$ Al. højt i Stuen, flere Steder stod det paa Dørtærskelen eller maatte pumpes ud af Kælderen. Kiil-Dæmningen var i største Fare for at blive gennembrudt].

Tilføjninger:

Angaaende Tildragelserne paa Controlforsamlingen i Toftlund den 9de April 1867 og hvad senere fulgte efter har jeg faaet følgende autentiske Meddelelse.

Den omtalte Controlforsamling var den første der paa Eggen; Antallet af de Værnepligtige, der indfandt sig, var noget over 70. Henimod tyve af dem havde samme Dags Morgen henvendt sig til Herredsfoged Feldmann i Toftlund og angivet at ville flytte til Kongeriget Danmark samt modtage et Bevis herfor, der lød som følger:

At Hans Brodersen Popp fra Arrild, 39. Lægd N. 112-55 i Henhold til Bekendtgjørelsen af 16. Novmb. f. A. har anmeldt, at han agter at tage fast Ophold i Kongeriget Danmark, udtræder af den slesvigske Statsforbindelse og frasiger sig sine Rettigheder som slesvigsk Undersaat, samt at der er gjort Vedtegning i Lægdsrullen om denne Anmeldelse og at Udslettelsen forbeholdes, attesteres.

Det Kongelige Hvidding—N. Rangstrup Herredsfogderi,
Toftlund, d. 9. April 1867.

Feldmann, etc.

Denne Attest, sagde Herredsfogden, skulde forevises paa Controlforsamlingen, og da de Betræffende have hørt andre Steder fra, at naar Værnepligtige paa Controlforsamlingen havde anmeldt deres Beslutning om at ville flytte til Danmark, saa havde man givet dem 8 Dages Betænketid og ladet dem drage, saa fandt de ingen Betænkelighed i at indfinde sig paa Forsamlingsstedet, ved Thinghuset i Toftlund.

Her bleve de samtlige Mødte opstillet i en Række og de undersørede, der ikke havde været i dansk Krigstjeneste, de derimod, der havde tjent i den danske Armee, bleve førte ind i Thingstuen, hvor enhver enkelt blev indført i en Protokol. [Af 34 nævnes 27 ved Navn]. . . . De opfordredes nu til at aflægge Faneeden til Kongen af Preussen, hvilket de dog undslog sig for at gjøre, og de af dem, der havde faaet Attester om deres

Flytting til Danmark af Herredsfogden, fremviste dem. Men hertil toges ikke allermindste Hensyn; der sagdes dem blot, at saa længe de vare paa slesvigsk Grund vare de preussiske Undersaatter og skulde aflægge den forlangte Ed. Da de vedbleve at nægte at sværge, førtes de ind i et Sideværelse, hvor deres Navne igjen bleve optegnede, og da Controlforsamlingen var til Ende maatte de, under en Escorte af 10 Soldater med skarp-ladte Geværer, gaae tilfods til Over Jersdal, hvor de bleve indelukkede i et Pakrum paa Banegaarden, og Skildvagter opstillede for Udgangene. Her maatte de tilbringe Natten uden saameget som et Straaeleie. Næste Dags Morgen bragtes de paa Jernbanen til Neumünster. Saasnart de vare ankomne dertil bleve de under Bedækning af Mandskab af Garnisonen førte til Exercerpladsen ved Casernerne. Her vare Bataillonens Officerer tilstede, og de Ankomne bleve strax spurgt om de havde betænkt sig og nu vilde aflægge Faneeden. De svarede Nei og tilføiede, at de troede at have Ret til at udvandre til Danmark, hvorpaa de fik det Svar: at dette havde de ogsaa, men først skulde de aflægge Eden. Da de Værnepligtige hertil bemærkede, at saa var Eden dem jo aftvungen, svarede Commandanten, Oberstleut. Herzberg: Preussen tvinger Ingen; men de skulde forblive i Tjenesten indtil de aflagde Eden, og den Tid vilde nok komme, da de gjorde det; var det skeet kunde de formodentlig om nogle faa Dage reise hjem igjen. Efter at have faaet denne Besked, raadsloges de Nyankomne med hverandre, og enedes om under Omstændighedernes Tryk at erklære sig villige til at aflægge Eden. Denne blev dem da aftagen, hvorpaa de deelttes i fire Afdelinger, en til hvert Compagni, sex vare forblevne ved Trainet i Rendsborg, een, der havde været dansk Dragon blev sendt til Dragonerne i Wandsbeck.

I de første 8 Dage forrettede de i Neumünster værende Infanterister, der vare lagde i Qvarteer og havde faaet Munderinger, kun Smaasysler, uden at deeltage i Exercitsen; men kom de med og maatte i en Tid af 7 Uger gennemgaae hele

Skolen, som om de havde været Recrutter, og dog havde de gjort hele den sidste Krig med i den danske Armee. Efter nævnte Tids Forløb bleve de fremstillede for Oberstleutenanten og hjempermitteredes. [Der følger et Soldater-„Ausweis“, underskrevet af Oberstløjtn. Hertzberg].

Efter at have faaet denne „Ausweis“ meddeelt, med Paalæg om ved Hjemkomsten at forevise den for Feldwebelen — hvilket ogsaa skeete og af denne bevidnedes ved at skrive paa Bagsiden

Am 5/6 67 für Baulund
angemeldet

Güntzel
Bezirkfeldwebel

— fik de Tilladelse til at reise hjem, og have siden ikke været kaldte til nogen Tjeneste.

De have forresten Intet at klage over den Behandling, de fik medens de laae i Neumünster.

(Mig meddeelt i Febr. 1869).

Noter og Henvisninger

- Aarb. = Sønderjydske Aarbøger.
 Festskrift = Festskrift til H. P. Hanssen paa hans 70 Aars Dag (1932).
 Fischer = Fr. Fischers Dagbøger.
 S. Hist. = Sønderjyllands Historie V. Tidsrummet 1864—1920 (Hans Lunds Afsnit).
 Worsaae = A. H. H. Worsaae: Bidrag til mit Livs og min Tids Historie. med særligt Hensyn til Forholdene i Nordslesvig og specielt i Aabenraa 1864—71. Jfr. ovenfor S. 26.

1865.

14. 2. Prøjsisk Militærvæsen, smlgn. Fischer 1864 18.12. og 28.2., se Aarb. 1930, S. 218 f.
 25. 2. Hos Gaardejer P. H. Petersen i Hostrup, en af Danskhedens gode Mænd paa Aabenraeegnens, var Fischer ofte paa Besøg i flere Dage.
 22. 3. Wilhelm I, Konge af Prøjsen 1861—88 og tysk Kejser 1871—88, var født 1797. Jfr. Fischer 1867 11. 3.
 Oboister. Oboen var tidligere det vigtigste Melodiinstrument i Militærorkestre.

28. 3. Gustav Raben, en af Aabenraas store Skibsredere i denne Periode. Om hans nationalpolitiske Holdning se ogsaa Aarb. 1930, S. 219 (m. Henvisninger).
8. 4. Borgmester Gottburgsen var før 1864 Advokat i Rendsborg. Aarb. 1930, S. 206 og 208 f.
Det trestribede, nemlig det slesvigholstenske Flag, »Op-rørsflaget«.
9. 4. Tobaksfabrikant J. P. Junggreen (1827—86), den senere frem-trædende sønderjydske Fører, blev først efter 1864 kendt i vi-dere Kredse. Dansk Biograf. Leks. XII, S. 147—50.
Frederiksklubben. Se om denne Begivenhed og dens Føl-ger M. Michelsen: Ved Frederiksklubbens Jubilæum, S. 27, og Festskrift, S. 266. Worsaae (S. 220 f) gengiver Fischers Skildring næsten ordret, men anvender — som i flere andre Tilfælde — ogsaa de af Fischer overstregede Vendinger, der formentlig har indeholdt Overdrivelser.
I Frederiksklubbens Direktion sad Kancelliraad, Læge J. J. Grauer, Skibskaptajn N. Elberg og J. P. Junggreen. Klubbens Medlemstal steg efter 1864 til henved 200. Se iøvrigt om frem-trædende Aabenraaborgere Festskrift S. 260 f.
10. 4. »Commissairerne«, nemlig den prøjsiske Civilkommissær Grev Konstantin v. Zedlitz-Neukirch og Østrigeren Baron v. Halbhuber, se S. Hist., S. 4 f., og Aarb. 1930, S. 221.
17. 4. Paa Skib(s)broen nær Havnen boede Fischer til sin Død 4. Juni 1871.
29. 4. Om Deputationen se S. Hist., S. 8. Blandt Medlemmerne fra Aabenraa og Omegn var Farver Martin Bahnsen den mest fremtrædende (se Dansk Biograf. Leks. II, S. 27 f., Aarb. 1930, S. 220). J. H. Middelheus var Tobaksfabrikant og Agent. I Kammerraad C. H. Møllers Hjem paa Skovgaard var Fischer ofte Gæst.
Skolesagen, jfr. Aarb. 1930, S. 212 ff., Festskrift, S. 265 og Fischer 1865 10. 6.
19. 5. Den gamle Hertug ...., nemlig Christian August (1798—1869). Prinsen levede iøvrigt paa sit Gods Primkenau i Schlesien.
25. 5. Pastor Holdt, se Aarb. 1930, S. 195, 207 og 219 (Note). Worsaae, S. 235, Festskrift, S. 264.
29. 5. Fischer fik senere den mekaniske Vogn, der vel har afløst hans Hundekøretøj.
Politikeren Carl Aug. Theodor v. Scheel-Plessen (1811—92) havde i 1848 ønsket en fredelig Løsning med Slesvigholstenerne, var 1853—56 Overpræsident i Altona, derefter 1856—63 Leder af den holstenske Stænderforsamlings Opposition mod den danske

- Regering, 1864 helt paa prøjsisk Side og efter Anneksionen indtil 1879 atter Overpræsident for Provinsen Slesvig-Holsten. Se Fischer 1866 18. 11.
6. 6. Skyttelaugets Fest, se ogsaa Fischer 1866 22. 5. og 67 11. 6. Lystskoven Hjelm var dengang en Slags Dyrehavsbakke. Laugsfanen viser Aabenraa Byvaaben.
10. 6. Pastor J. A. Reh hoff, se Aarb. 1930, S. 195 og 221 (Note). Om Prinsen af Hohenlohe-Ingelfingens Undersø-gelsesarbejde se S. Hist., S. 8 f.
12. 6. Grev Arthur Reventlow til Sandbjerg, fhv. Amtmand i Tønder. — I Fischers Brev af 11. 6. til A. Worsaae, der opholdt sig i Karlsbad, omtales Bahnsens Samtale med Prinsen af Hohenlohe-Ingelfingen udførligere (Worsaae 240 ff.). Prinsen kunde ikke overtale B. til at stille subsidiært Forslag om (kun) nogle Timers Undervisning i Dansk. Fischer kalder i Brevet denne Begivenhed epokegørende og antager, at de slesvigholstenske Embedsmænd vil blive afsat. »Hele Byen taler ikke om andet . . . , og Rygtet har allerede omgivet den nykterne Sag med hele sin fantastiske Straaleglorie, saa at mange vente »vore gamle Embedsmænds« snarlige Tilbagekomst.«
15. 6. Vennelyst, en Beværtning godt $\frac{1}{2}$ Mil Nord for Byen. Hos Worsaae hedder Danselæreren Bardram.
30. 6. »24. preussiske Infanteriregiment«. Worsaae retter til 25. (S. 257 og 281), jfr. Fischer 1866 13. 1.
7. 7. »Bürgerverein«, den tyskpatriotiske Forening, der gerne holdt til paa »Rudebecks Hotel«. En Række fremtrædende Hjemmetyskere er nævnt i Festskrift, S. 261. Friedrich VIII (1829—80), Christian Augusts Søn. Worsaae anfører S. 254, at Herredsfoged Matthiesen var fra Flensborg, Ahlefeldt fra Glücksborg og Aktuar Nissen fra Bredsted.
9. 7. Major v. Cranachs Tale refereres af Worsaae (S. 261) mere rosende overfor danske og mere anklagende overfor tyske Borgere.
21. 7. Sk. Andersen, d. e. Skibsreder Skifter Andersen, der senere flyttede til København (Bodenhoffs Plads).
6. 9. Københavnsturen 2.—6. Sept., se Festskrift, S. 269.
20. 9. Amtmand Jürgensen, tidligere Advokat i Tønder, ivrig Slesvigholstener, se ogsaa 23. 9. og 30. 9. Han fik senere Ansættelse i Flensborg.
23. 9. Om den nye Amtmand, Kammerjunker Werner v. Levetzau se Festskrift, S. 264, med H. P. Hanssens anerkendende Karakteristik.
27. 9. og 28. 9. General Edwin v. Manteuffel, Kong Wilhelms tid-

- ligere Generaladjutant, der ved denne Tid blev udnævnt til Statholder, var en Modstander af Slesvigholstenismen. Jfr. 1866 12. 2.
4. 11. Provst F. G. Göttig virkede i Aabenraa 1864—92. Se Aarb. 1930, S. 208 og 212 (Fischer 1864 6. 9. og 24. 9.).
12. 12. Gaardejer Andreas Hansen-Grumby, en af det tyske Stænderflertals Ledere før 1864. — Om hans »Dähnenfahrt« til Aabenraa, se S. Hist., S. 12 f.
30. 12. Afstemningen om Skolesproget 1864 11. 10., se Aarb. 1930, S. 212 ff.
31. 12. Worsaae oplyser (S. 279), at Borgmesteren efter tysk Skik hilste det nye Aar i en Tale paa Torvet i Midnatstimen. Tilhørerne var Turnere, Haandværkssvende og -drenge m. fl.

1866.

5. 1. Fr. Fischer var gift 1. Gang med Anna Barbara Christensen (1811—52), 2. Gang med Clara Vilhelmine von de Bendt (1804—81). Af hans ni Børn kunde den sidste i Sommeren 1866 forlade Barndomshjemmet som halvvoksen.
7. 1. »1 af 1000« (Indbyggere).
12. 2. F. fremhæver altsaa Sejrherren fra Helgoland, Kaptajn Edward Suenson, Politikeren F. F. Tillisch, der i 1850erne som overordentlig Kommissær gennemførte Sprogreskripterne i Nord- og Mellemslesvig, samt C. E. Bardenfleth, der 1851—52 var Minister for Slesvig.
Richard Sørensen, Søn af Fred. Fischers Svoger Nic. Sørensen, der siden 1859 havde udgivet »Freia«, F.s gamle Avis. Forholdet mellem Slesvigholstenerne og Prøjsen 1865—66, se S. Hist., S. 16 f.
16. 2. At Aabenraa atter fik Militær, skyldtes i Følge Worsaae (S. 286) især Købmand Johan Jacobsens ivrige Bestræbelser (»Kaserne-Jacobsen«).
4. 3. »Reform« udgik fra Hamburg.
6. 3. Adolf Thomsen fra Oldenswort var ligesom Hansen-Grumby en af den tysk-slesvigske Stænderoppositions Ledere i 1850erne. Mødestedet havde F. først angivet: »hos Krause i Vestergade«.
22. 3. Bykollegierne, nemlig Magistraten og Deputeretkollegiet, jfr. Aarb. 1930, S. 220.
22. 5. Worsaae omtaler Dagens Begivenheder omtrent som Fischer, men bruger saa skarpt et Udtryk som »hele den slesvigholstenske og meeromschlungne Humbug«.
7. 6. »Unser Herzog« er vel her Friedrich (VIII).
16. 6. Worsaae skriver S. 303, at Prøjserne var forhadet af alle, men især af Hjemmetyskerne.
18. 6. F a m a, Rygtets Gudinde.

- Honni soit qui mal y pense (Skam faa den, som forarges derover), Hosebaandsordenens bekendte Indskrift.
2. 7. Worsaae gengiver Fischers Rygter indtil 2. 7., men skriver saa: »Desværre blev Fischer ikke sit Forsæt tro, idet han ikke senere har nedskrevet de cirkulerende Rygter, hvoraf flere sikkert vilde være meget interessante, især efter at være blevne behandlede af Fischers smidige Pen«. F. anfører dog endnu 10. 7. og 20. 7. enkelte Rygter. — Det er karakteristisk, at næsten alle Rygter omhandler prøjsiske Tab og Nederlag. Om det afgørende Slag ved Königgrätz 3. 7. forlyder intet.
21. 7. Sidste Stk.: »Kaadheden« er senere med Blyant rettet til »Magten«, men næppe af Fischer selv.
8. 8. P u f, »Bedrag«.
10. 8. Allerede Art. III i Præliminærfreden af 26. 7. indeholdt Bestemmelsen om Tilbagegivelse af »de nordlige Distrikter af Slesvig« efter en fri Aftemning, og den gik uforandret over i Pragfreden af 23. 8. 1866 (Art. V).
21. 8. Rygtet kom altsaa et Par Dage for tidligt.
16. 9. og flg. Om Haderslevmøderne (udførligere omtalt hos Worsaae, S. 327 ff.) og deres Forspil (Deputationen af 47 Danske fra alle Egne af Nordslesvig) se S. Hist., S. 25 f.
24. 9. De 47.s Adresse fik trods al Forfølgelse i Løbet af kort Tid ca. 17.100 Underskrifter, mens Tyskernes Modadresse kun samlede 5.680 Underskrifter i Nordslesvig (Worsaae, S. 353).
Godsejer Nicolai Ahlmann (1809—90), Werthemine paa Als, der i Martin Bahnsens Sted valgtes til Ordfører for de 47, var indtil da ukendt af Offentligheden. Dansk Biograf. Leks. I, S. 206 f.
C. Callsen, Fred. Fischers Fætter og Ejer af Posekær Teglværk, blev senere Medlem af Provinslanddagen.
Quel bruit etc., »Hvilken Staahej for ingenting«.
14. 10. I Rødekro stiftedes en tysk Forening, der skulde modarbejde Slesvigs Deling.
9. 11. Christian IX.s næstældste Datter, Prinsesse Dagmar blev formælet med Storfyrst Alexander, den senere Zar A. II (1881—94).
18. 11. Baron v. Scheel - Plessen, jfr. Noten til 1866 29. 5. Da. Biograf. Leks. XXI, S. 87—92.
21. 12. Worsaae refererer S. 356 Bismarcks opmuntrende Udtalelse: »Aftemningen vilde blive udført og det saaledes, at der ikke vilde blive nogen Uklarhed tilbage angaaende Befolkningens definitive Villie.«
24. 12. underskrev Wilhelm I Loven om Slesvigs og Holstens Indlemmelse i Prøjsen.

1867.

24. 1. Worsaae opgør S. 363 f. Antallet af flagsmykkede Huse til 49 med ialt 36 prøjsiske og 34 slesvigholstenske Flag. 8 af de 49 var offentlige Bygninger eller Embedsmandsboliger, endvidere flagede 16 Raadmænd og Deputerede, 8 Hoteller og Værtshuse og 3 »afhængige Borgere« samt 14 andre, hvoraf Worsaae kun vil regne 8 for nogenlunde uafhængige. Alle navngivne hos W. Rathje var Værtshusholder.
Johan Jacobsen og Proklamationen 1864 11. 2., se Aarb. 1930, S. 172.
Traugott Keppler, en indvandret Holstener, redigerede »Apenrader Nachrichten«. Aarb. 1930, S. 199.
Worsaae citerer Fischer i sin Fremstilling af Dagens Begivenheder, men ændrer en Række Udtryk, som oftest i tendentiøs Retning.
12. 2. Se om Valget S. Hist., S. 27—32, og Festskrift, S. 274 f.
Amtmand O. D. H. Kier, Haderslev, var H. A. Krügers tyske Modkandidat.
1 Mark Rigmønt = 33 Øre, 1 Mark Kurant (a 16 Schillingen) = 1 Kr. 7 Øre (Worsaae, S. 286). Jfr. 15. 3. og 29. 8.
Sjælekøper, tysk »Seelenverkoper« (-verkäufer), Slavehandler, Hverver.
16. 2. Skibsfører Hermann Poulsen, der sejlede i Langfart, var gift med Fischers Datter Cathrine. Jfr. 9. 4. og 15. 4.
15. 3. »Raben begik ..«, d. e. »vedgik«. — Blyantshenvisning: »vide 12te Juli«.
25. 3. (og flg.) Militærsessioner og Kontrolforsamlinger, se S. Hist., S. 49 f.
10. 4. Se endvidere »Tilføjninger«, S. 93 ff.
25. 4. Worsaae omtaler i denne Forbindelse et stærkt Røre blandt de Næringsdrivende og citerer en Ditmarskerbondes Karakteristik af de ændrede Tilstande: »Før havde vi Munden aaben og Pungen lukket, men nu have vi Munden lukket og Pungen aaben«.
20. 5. Worsaae kommenterer S. 452 denne Begivenhed: »I den Tid Fr. Fischer, med større Dygtighed end Forsigtighed, havde redigeret Bladet, havde det nemlig i høj Grad været generende for Hjemmetyskerne, men efter at Fr. Fischer var fratraadt Redaktionen, havde Bladet været saa tomt og farveløst, at man ikke skulde synes det kunde genere nogen.« — Nærmere Oplysninger om Bladforholdene i Aabenraa i Festskrift, S. 280 f.
17. 6. Valget til Ligningskommissionen, se Festskrift, S. 277 f.
27. 6. I 1866 havde Prøjerne faktisk paa denne Dato maattet vige for

den hannoveranske Hær, der dog allerede den 30. blev tvunget til at kapitulere.

12. 7. Se Fischer 1867 15. 3.

16. 7. Allerede tidligere var Tyskerne udtraadt af Landboforeningen for Aabenraa Amt og havde stiftet en »landwirtschaftlicher Verein«. Worsaae oplyser S. 477, at der til denne Forenings Dyrskue maatte hentes »Folk og Fæ« fra det sydlige Slesvig, mens der fra Aabenraa Amt ikke var fremstillet en eneste Hingst og kun et Par Kreaturer.

31. 8. Valget skildres udførligt af Worsaae (S. 483—98), der giver et endnu grellere Billede af Valgtrykket og de tyske Overgreb. Oprinet med Jes Tøgesens Stemmeseddel (»denne lovstridige Gjerning«) omtaler W. som »dette voldsomme Brud paa Loven«, en karakteristisk Skærping.

En »Preusser«, en prøjsisk Kurantdaler, efter 1856 40 Schillingen.

24. 10., 30. 10. Valget af Deputerede til Landdagen, se Festskrift, S. 276 f., og S. Hist., S. 41 f. 30. 10. valgtes der i Aabenraa By 10 danske og 9 tyske Valgmænd.

7. 11. Teglbørønder H. C. Richelsen, Alnor. tidligere Ejer af Buskemose.

Worsaae fortæller S. 516, at de valgte Danske fik et 3-dobbelt tordnende Hurra, og at der herskede en efter Forholdene ualmindelig munter Stemning ved Festmaaltidet efter Valget.

CHR. F. MONRAD

Af Kjeld Galster.

1815—52.

Christian Ferdinand Monrad var af en udpræget Præsteslægt, syv Generationer, Søn efter Fader, havde forkyndt Ordet. Omtrent ubrudt i næsten 100 Aar (1589—1682) havde de siddet i Ketting paa Als. Faderen havde været Præst i Grejs, hvor Christian Monrad blev født 1815; han døde i Mern ved Præstø 1825, da Sønnen kun var 10 Aar gammel.

Drengen blev sat i Sorø Akademis Skole, og der er ingen Tvivl om, at hans Samliv her med de historiske Minder har indvirket paa ham. Til Inspektør og Historielærer havde han *Wegener*, den senere skarpe Forkæmper for de nationalliberale Anskuelse om Slesvig, og mellem hans Klassekammerater var *Aug. Regenburg*, den senere Direktør i det slesvigske Ministerium og Forkæmper for Sprogreskripterne mellem Krigene.

1835 blev han Student og begyndte straks at undervise i Sorø; det var stærkt begrænset, hvad hans Moder, den fattige Præsteenke kunde sende. Efter at have taget anden Eksamen ved Akademiet, rejste han til København, hvor han — samtidig med at han studerede, først Teologi, senere Filosofi — underviste ved forskellige Instituter. Men i 1842 tvang en slem Nervesvækkelse ham til at afbryde baade det ene og det andet og søge Landet. Fire Aar var han borte, en Del af Tiden som Huslærer i Nexø. Her paa Bornholm — en Tid var han ogsaa hos Adjunkt Lefolii i Rønne — tilbragte han 4 Aar rige paa aandeligt Liv og under voldsom Gæring. Han kunde føle sig rigtig vel ved under en forrygende Storm, uden Hat, med Haar og Frakke flagrende om sig, at storme frem imod Vinden over Klipperne. Han var præget af den Heineske Weltschmerz og Zerrissenheit, og en Tid stærkt optaget af Kierkegaard. Da han

kom tilbage i 1846, blev han ansat som Lærer i Dansk ved Maribo's Dannekvindeskole og noget efter ved hans Realskole. Han havde nu opgivet at tage nogen Embedseksamen, men uddannede sig som Lærer i Modersmaalet, lagde sig efter Islandsk ved at høre Forelæsninger herover og ved at øve sig med en Islænding.

Christian Monrads Ungdom faldt i den Tid, da de nye national-liberale Ideer fyldte de Unges Sind. Mellem Studenterne har der sikkert været faa, som var mere modtagelig for dem end han. Kampen for Danskheden i Sønderjylland, Skandinavismen og Folkets Frihed havde hans levende Interesse, og da Sejren var vundet i 1850, stod han parat til at yde sin fulde Indsats for Sagen paa samme Maade som hans fortrolige Ven, *Regenburg*.

En anden Ven, der som *Regenburg* havde — og hele Livet igennem vedblev at have stor Betydning for ham var *H. H. Lefolii*); de havde fælles Interesser og Idealer og derfor delvis fælles Aandspræg. Foruden af Danskheden var de dybt grebet af Kristendommen, og som Skolemænd var de optaget af at komme til at virke for nye, frie Skoletanker.

Paa det sidste Punkt var Monrad ogsaa paavirket af *Hans Schneekloth* og *F. A. Milo*, hans Kolleger fra Maribo's Skole.

1852—64.

I 1852 udnævnedes Monrad til Første Adjunkt (senere Kolaborator) ved Flensborg lærde og Realskole.

Som Navnet siger, skulde den reorganiserede Skole foruden Latin- ogsaa være en Realskole, til hvilken man mente, at der var Trang i den driftige Handelsby Flensborg; med Rette: Elevtallet steg fra 79 (1851) til 287 (1863). Til Rektor udnævntes

*) Lærer ved de lærde Skoler i Rønne og Odense. Som Rektor i Viborg (1866—92) var han den ledende i Kampen for de nye Skoletanker, der sejrede 1903. Brevene til ham og *Regenburg* (Rigsarkivet) danner Grundlaget for denne Afhandling. (Brevene til *Regenburg* er mærket ved, at Maaneden staar med Romertal, f. Eks.: 4 - XII - 1864).

R. J. Simesen, en Fysiker, der saa at sige ingen Forbindelse havde haft med den lærde Skole før.

Sproget skulde være Dansk (i nogle Fag) og Tysk (i andre).

Monrad begyndte sit Arbejde ved Skolen med store Forventninger, men han skuffedes efterhaanden. Lærerpersonalet (4 tyske og 7 danske i 1852) var fagligt set godt nok, men der var et daarligt Samarbejde, *nogen* gensidig Irritation, bitter Strid mellem Rektor og en af Lærerne (O. Fibiger), hvad der ogsaa spaltede Lærerne i to Grupper. „Gud give, at den Dag ikke maatte være alt for fjern eller dog engang maatte oprinde, da man i Fred og Ro, uden at fortæres af den altid levende Følelse af hemmelig Gæring, med let Sind kunde udføre sin Gerning“, er et Udbrud af Monrad (24—XI—1856), der giver hans Stemning.

Om Lærerne siger A. D. Jørgensen, der gik i Skolen her i disse Aar*): „De var i det hele ilde lidte og stod os overordentlig fjernt, vi syntes for dem at være de „indfødte“, hvis Sæder og Sprog, hvis Ydre og Indre vakte deres Forundring, ofte vistnok deres Forargelse. Først efterhaanden nærmede vi os til hinanden, men en virkelig Forstaaelse blev aldrig bragt til Veje“.

„Men“, fortsætter A. D. Jørgensen, „en Undtagelse gjorde Kristian Monrad, vor Lærer i dansk Sprog og i nordisk Historie. Han var ganske vist en Mand uden fremragende Evner eller grundige Fagkundskaber, men han var en fyldig udviklet Personlighed, fri for alt Pedanteri og Vigtigmageri, Lærlingenes gode Kammerat og elskværdige Fører. Gennem ham traadte det danske og nordiske Aandsliv os imøde i sin bedste Skikkelse, selv udspræget tysksindede Dreng indrømmede senere som Mænd, at Monrad havde fængslet dem ved sin Undervisning og givet dem Kærlighed til dansk Litteratur“. Han gav Drengene fuld Frihed til at udtale sig, ogsaa om politiske Spørgs-

---

* En Redegørelse S. 29.

maal. Der var blandt disse ikke faa Sønner af tysksindede Forældre. Hans Fordomsfrihed og Taalsomhed i Forbindelse med hans dannede og hensynsfulde Optræden gjorde et godt Indtryk paa Drengene, og der var ogsaa flere af de tysksindede, som beholdt deres Lærer i venlig Erindring.

En Mand af denne Slags maatte naturligvis ofte føle sig som en fremmed Fugl i en Skole som Flensborgs Latinskole. Her var for lidt Rum for hans frie Tanker og Virketrang.

Nogen Udløsning fandt han ved 1856 at træde til som Leder, 1859 som Eneleder af en Pigeskole. Den var hans egen, den kunde han præge helt.

Ganske vist mødte han en Del Modstand; dels naturligvis fra tysk Side. dels fra „det Embedsaristokrati, navnlig fra disse lykkelig stillede Fruer, der jo skulle have noget at bruge deres overflødige Tid til, og som i Kritik over og Røverhistorier om en Skole, som der jo kunde „være Spørgsmaal om“ for deres udmærkede Smaa, for hvem intet i Verden let vil være godt nok, finde et herligt og frugtbart Thema“ (7-IX-1862)*

Men Skolen slog godt an, voksede, saa Monrad maatte udvide og endog inddrage „min Kones yndige Hjørnestue“. (9/11 59).

En af Grunden til, at Skolen saaledes lykkedes, var Monrads Syn paa og Arbejdet for en nær Forbindelse mellem Skolen og Hjemmene: „At opsøge Forældre, Mødre især, i Børnenes Hjem, er en af de Sider ved en Skolemands Virksomhed, jeg lægger overordentlig Vægt paa. Vor i saa Henseende vantrevne Udvikling i Skoleverdenen har ogsaa ført en unaturlig, næsten ubegribelig Fremmedhed mellem Skole og Hjem med

---

*) Monrads Syn paa den danske Embedsstand var i det hele taget alt andet end beundrende: »Din Bemærkning om »de fine Embedskredse med deres hjerteskerende Kritik« minder mig levende om vor Tilstand her i Flensborg fra 1851—1864, hvor vi vare givne til Pris for den samme sørgelige Indflydelse i høj Grad, til ubodelig Skade for Danskheden her i Byen. Med en ædlere Aand i vor Embedsstand dengang kunde vi nu havt $\frac{3}{4}$ eller $\frac{4}{5}$ af Flensborgs Indbyggere paa vor Side, medens vi nu næppe have $\frac{1}{2}$. (18/2 71 til Lefolii).

sig. Denne Tilstand maa der raades Bod paa, naar der skal komme Liv og Varme, der atter beror paa gensidig Forstaaelse, ind i det Hele. Er det kommen saa vidt, at Forældrene ikke — hvad der laa nærmest — stadig søger Skolen, maa Skolen opsøge Forældrene, indtil den faar dem overbevist om, at Skolen ikke blot, som de ofte baade tænker og siger, er en Lærestalt, men i højeste Maade i ethvert Øjeblik tillige en Opdragelsesanstalt, fuldt saa meget som Hjemmet. En saadan omvarende og opsøgende Virksomhed har jeg ogsaa forlængst begyndt“. (3-III-60).

Hvor højt Monrad satte Skolens Maal, kan ses af hans Udtalelser til Regensburg om Spørgsmaalet Kundskaber og Karakter (7-IX-62): „Jeg for min Del er overbevist om, at Skolerne i det Hele ikke levere saa livsfriske, kraftige og selvstændige unge Mennesker, som de kunde og burde, saavist som Samfundet er bedre tjent med sunde og kraftige *Karakterer* end med Mennesker, som Saften og Kraften for en stor Del er pint ud af, for at faa proppet en stor Kundskabsmasse ind i dem. Det er jo dog i Sandhed ikke Kundskabsmassen, der skaber den dygtige Mand, hverken den dygtige Embedsmand eller den dygtige Statsborger overhovedet. En sikker, klar, levende og fyldig Tilegnelse af et saa stort Kundskabsstof, *som hver Alder magter*, og ikke en Smule mere, men hellere, naar galt skal være, en Smule mindre, i al Fald gennem hele Ungdomsalderen saa megen Tid tilovers fra Bogen, at Barnet og Ynglingen kan tilfredsstille den levende Trang til at indtage Livets Mangfoldighed, til ogsaa at leve i og med Naturen og med Menneskerne — det er alt dette . . . der *skal give saadanne Ynglinger som Fædrelandet kan have berettiget Haab* om engang ville blive Mænd af en Slags, det saa højlig trænger til. Jeg for min Del tænker i det mindste altid med ligesaa megen Forbavselse som Sorg paa, hvor faa af dem, der fortjener Navn af „Mænd“, 14 Kampens og Trængselens Aar have formaaet at skabe, tilmed henede paa Landegrænsen, som synes mig,

naar Ungdomsdannelsen havde været og var, som den burde, maatte være en sand Planteskole for Kraft, Højsind og selvopofrende Kærlighed til Fædrelandet“.

Det, at Monrad havde faaet sin egen Skole at lede, havde altsaa givet Afløb for den Virketrang, som ikke kunde tilfredsstilles i den offentlige Skole. Men som Aarene gik og han følte Kræfterne vokse med Opgaven, meldte der sig ogsaa nye og større.

Engang kort før Jul 1860 gik Monrad hen i den danske Borger-skole for at høre paa Eksamen hos en ung Lærer, som der gik et vist Ry af. Forestillingen var ynkelig. „Som sædvanlig intet Spor af sandt Liv, af Ro, Klarhed, sikker Tilegnelse af et om end nok saa ringe Stof, ingen Glæde over det, der sysles med, hverken hos Lærer eller Børn, en alt ødelæggende Higen efter at udfolde en omfattende Kundskab, som, naar alt kommer til alt, ikke en eneste har tilegnet sig“. (5-II-61).

Af Provsten, Skolens officielle Tilsynsmand, fik Læreren da ogsaa en Paamindelse om at gøre sine Sager bedre en anden Gang (som Monrad oftere har hørt det ude paa Landet).

„Men hvad i al Verden nytter det, at en Tilsynsmand stadig siger: Dette duer ikke, gør det bedre til næste Gang“, naar han ikke er istand til tillige at sige: „Deri og deri ligger din Fejl, og den og den Vej maa du gaa, naar du i Sandhed vil lære Børnene noget, naar du virkelig vil drage dem opad“. Men hvorledes kan vel nogen vise denne Vej med dens tusinde Slyngninger og Forgreninger, naar han ikke selv har vandret den, ja daglig øver sig i at vandre den. Blind er Blinds Vejviser, og de falde begge i Graven. En Slægt af Ynglinger og Piger opvokser efter den anden, mere eller mindre vantrevne i aandelig Udvikling; Misfornøjelse og Misstemning hersker i Familierne, der ikke staa i nogen levende Forbindelse med Skolen, fordi vi savne en Slægt af Lærere, der har lært at gøre sig selv og andre Livet skønt ved at leve med og for Børn og Forældre og hengive sig til denne Tjeneste.

Skal Skolen udfris fra den Fornedrelsestilstand, hvor den nu ganske vist for en stor Del befinder sig, og skal der komme til at strømme nyt og friskt Liv gennem de slappe eller stivnede Lemmer, da tror jeg fuldt og fast, at Bestræbelsen frem for alt bør gaa ud paa at tilvejebringe dygtigt Tilsyn i det hele og store som i det enkelte og smaa“. (5-II-61).

Monrad var saa sikker, hans Overbevisning saa brændende, Sandheden for ham hel og udelelig; han tænkte ikke paa, hvor forskellige Meninger og Overbevisninger er, ikke paa, at *en* Fremgangsmaade passer for en, en anden for en anden, og at det for mange Lærere er vanskeligt at taale Tilsyn, idet de føler det som et Overgreb og et Indgreb.

Det er tvivlsomt, om Monrad havde passet til en saadan Stilling. Ganske vist, han havde Interessen, Varmen; men hans Overbevisning var saa stærk, voldsom kan man godt sige, at han ofte ikke havde fundet de rette Ord; i nogen Grad manglede han ogsaa Evnen til at gaa ind paa andres Tankegang.

Regenburg mente imidlertid, at det gejstlige Tilsyn ikke stod til at rokke, og der skete ingen Forandringer.

Helst vilde Monrad afskediges fra Latinskolen: „Vor Skole forekommer mig mere som en Maskine, hvori der let lader sig udtage og indsætte et Hjul, end som en levende Organisme, hvor et sundt Lem ikke kan bortskæres uden Lidelse for det hele. Den Aand, der gennemtrænger den, er dog ikke og bliver aldrig min. Saa lad os hver heller gaa sin Vej og se, hvad hver for sig kan udrette“. (15-X-63).

Det, han nu ønskede helt og ubeskaaret at arbejde for, var de unge Pigers Uddannelse. Staten gør Uret mod det ene Køn: Drengene kan (i Flensborg) allerede i 6-Aars Alderen optages i Statens Skole, men for Pigerne gøres der intet. Han tænker sig saa Muligheden af, at Slesvig skulde gaa i Spidsen for en Udvikling, der nødvendigvis maa komme: at Staten ogsaa tager sig af den kvindelige Dannelse og ikke vedblivende glemmer at sørge for Mødrene, der skal opdrage de Sønner, den

skal bruge i sin umiddelbare Tjeneste. Derfor burde der oprettes en „kvindelig Central- og Normalskole“, hvor Pigerne kunde naa en Dannelse, der kunde stille dem paa Lige med de Mænd, de skal leve sammen med som Hustruer, og hvor der tillige kunde uddannes Lærerinder til at virke i det saa særprægede Slesvig. (25-VII-63).

Hvorledes Regenburg stillede sig til dette Forslag, kan ikke konstateres. Snart kom jo Begivenhederne i en saa voldsom Udvikling, at Drøftelse af slige Problemer var ørkesløs.

*

Det var med en vis Betænkelighed, Monrad fremførte disse Forslag for Regenburg, da det jo kunde synes, at han ogsaa talte sin egen Sag; „men jeg er dog kommen til den faste Tro, at det saaledes er rigtigt at tale. Thi jeg drives ikke af nogen Ærgerrighed, ikke af nogen Higen efter Fordel, Indflydelse eller hvad alt sligt nu kan være; men kun af det ene Ønske om paa bedste Maade at maatte kunne bruge, hvad Gud har givet mig, at jeg maatte kunne afbetale saa meget som mulig paa den usigelig store Gæld, hvori jeg staar, og vi alle staar, til vort Fædreland. Jeg higer ikke paa nogen Maade efter noget nyt. Jeg er inderlig glad ved den Virksomhed, jeg er i, og har fuldt op at gøre for at tilfredsstille de Krav, den stiller til mig, kan derfor med fuld Tilfredshed vedblive at virke i denne Stilling. Men jeg tror, at mine Kræfter række videre, at jeg er vokset op til at magte noget Højere, jeg ser for mit Øje, en uendelig rig Høst, men kun faa Arbejdere“. (31-XII-62).

Jeg ser ingen Grund til at tvivle paa Oprigtigheden i Monrads Fremstilling af hans Motiver til at søge en større Virkekres.

1864.

Under Krigen har Monrad oplevet de nedslaaende Begivenheder sammen med sine Landsmænd og Bysbørn, men de har

vist gjort et stærkere Indtryk paa ham end paa de fleste, paa Grund af hans heftige og lidenskabelige Sind.

Vi kan følge ham lige efter Dybbøls Fald: En preussisk Læge havde ytret, at der var Nød ude paa Feltlazaretet ved Kamppladsen; kunde de danske Familier sende noget derud, vilde det være kærkommet. „Vore Kvinder“ pakkede da i Hast ind, hvad man troede bedst: 120 à 130 Flasker Vin, en Mængde Saft, Appelsiner, Sukker, Salep, Tvebakker, Smørrebrød etc. Det blev læsset paa to Vogne, og Monrad kørte afsted med det. Det var en dejlig Nat (til d. 20. April). Bivuakbaalene blussede rundt om. Kl. 1—2 naaede de Nybøl. Intet Logi, de fik med Nød og næppe en Plads paa en Bænk, hvor de sad, til det da gedes. Først gik de hen ved Kirken. „Der laa der 4 døde Pionerer og 17 Soldater samt et Stykke af en højere Officer; tildels blodige, fordrejede Ansigter“. I Stenderup afleverede de $\frac{1}{3}$ af deres Last. Derpaa til Snogbæk, hvor de begyndte at gaa omkring paa Stuerne og faa de Saaredes Adresser, for straks at kunne skrive til deres Slægt. Inde i en Lo laa der en Del Faldne, plyndrede indtil Nøgenhed. Mellem Dybbøl Bys Ruiner var enkelte allerede vendt tilbage og gik og syslede med deres øde Hytter. En Mængde Slesvigholstenere var strømmet derud, og Luften blev Monrad for kvalm. De kørte til Broager. Her var man i Færd med at kaste en stor Grav; ved Kirken laa nogle og tredive døde Preussere, inde i Kirken to døde Danske. „Jeg blev et Øjeblik ene hos disse. Den ene især var en dejlig, kraftig Yngling; hans Øje stod endnu aabent, som om han var i Live, hans rige Haar faldt ned over hans Skulder, et Smil svævede endnu om hans Læber, han saa ud, som om han, blussende af Mod, stormede frem til Kamp. Jeg bøjede mig over ham, trykkede et Kys paa hans kolde Pande, velsignede ham og bad til Gud om Kraft til at være ham værdig — dette har jeg ikke sagt til nogen, uden til min Kone; men med dig vil jeg dele dette hellige Øjeblik. — Og saa videre omkring paa Lazaretterne og hjem.“ (21/5 64).

„I dine Forestillinger om vor personlige Stilling er du ganske paa Vildspor. Sorgen er ikke til Huse, hverken i mit Hjem eller i mit Bryst. Ombrusede af de mægtige Begivenheder hæves vi af deres Strøm, lykkelige ved at kunne yde vor Skærv i det fælles store Arbejde for at styrke Modet, lindre Lidelsen, bekæmpe de fjendtlige Magter, der rase omkring os. Lad mig tilføje, at man her hver Dag har rig Glæde af at se den mest levende Beviser paa, hvor langt det er fra, at der skulde herske Mismod eller Mistillid. Tværtimod, der lever og aander her blandt Borger og Bonde et aldrig svigtende Mod, en levende Fortrøstning til, at det altsammen snart skal blive godt igen.

Det myldrer jo her daglig af Tyskere. Flagene bølge i den sydlige Ende af Byen i Mængde over vore Hoveder, man føler jo levende Trykket af, at Dansken for Øjeblikket er under Aaget her, man maa hver Dag gaa rede til at se den sidste Rest af sin Livsgerning forstyrret — men i nogle Henseender er Trykket dog ikke saa stort, som I forestiller Eder. Det kommer jo ogsaa os Danske til gode, at Fjenden giver sig ud for at ville „befri“ dette Land, vi kende jo ikke, om end den evige Indkvartering etc. kan være byrdefuld nok, til de Udpresninger, den Overbebyrdelse, som Jylland maa sukke under . . .

Vore Kvinder ere idel Liv og Virksomhed omkring paa Lazaretterne, fremfor alle den kraftige, utrættelige Frk. Klüwer, . . . hvortil endnu et Par Lærerinder ved min Skole slutte sig. Selv har jeg ogsaa haft den Glæde ved Rejser til Rendsborg, Slesvig. Sundeved o. s. v. at kunne hjælpe lidt med til Ordningen af Understøttelserne til de Syge og Saarede, hvortil rigelige Bidrag er indstrømmede, især fra Haderslev. Det er altsaa, som du ser, intet mindre end et fortrykket Liv, vi leve.“ (20/5 64).

1864—70.

Allerede da Ulykkerne truede, da Fjenden stod i Holsten, havde Monrad taget sin Beslutning: „Det er min Hensigt, selv

om Fjenden, hvad Gud forbyde, skulde oversvømme Slesvig, at blive paa den Plads, jeg staar paa, til det yderste, navnlig, selv om jeg skulde blive afskediget som Embedsmand, da at holde mig saa længe som mulig ved min Privatskole. Skulde jeg ogsaa ved Magten fortrænges fra Hus og Hjem, saa staar jeg til Raadighed til Alt. Jeg er, Gud være lovet, i Besiddelse af saadanne physiske Kræfter, at jeg tror, at jeg kunde tage en ganske god Tørn af, og jeg er jo ikke uvant med at befale og styre. Saaledes tænker jeg mig for Øjeblikket det som det Rigtigste at stille mit Bestik. Men jeg er forøvrigt til ethvert Øjeblik rede, hvis der maatte være Noget, hvori jeg bedre kunde tjene Fædrelandet end ved til det yderste at blive paa min Post og bidrage min Del til at vedligeholde Tillid og Fasthed i min Kreds." (Til Regenburg. udat.)

Han afskedigedes fra sin Stilling ved Latinskolen (29/9). Alle de danske Embedsmænd i Flensborg rejste bort. Han følte, hvorledes Trykket voksede, medens „det venligsindede uaf-ladelig strømmer bort, og det fjendtligsindede mere og mere dukker op og strømmer til“ (4 - XII - 64). Vilde hans Skole kunne bevares? Vilde han selv kunne blive i Flensborg? Da en Deputation af Danske kom og ansøgte Borgmesteren om Tilladelse til Oprettelse af en privat Borgerskole (i St. f. den kommunale, der skulde nedlægges), svarede denne: „Wir müssen alles ausrotten, was an die verhasste Verbindung mit Dänemark erinnert“, og om Monrad hed det stadig: „Han skal bort, he is vél to dänisch“.

Monrad ventede, at man „skulde have slaaet hans Skole ihjel“ efter Ferien. Han ventede det ganske sikkert 1. Oktober. Saa tog han en Samtale med den tyske Provst Peters, „uden at gøre nogensomhelst Indrømmelse og uden at optræde som bedende“. Det hjalp, i hvert Fald et Stykke Tid. „Vi faa nu se, om jeg slipper over den 1. November, saa over 1. Januar o. s. fr. Du kan tro, det er en lystelig Tilværelse; men

jeg har, som du ved, faaet stærkere Nerver og en bredere Ryg, end jeg havde i gamle Dage“ (27/10 64).

Han blev altsaa og fortrød — trods Usikkerheden — ikke sit Valg: „Jeg kan med Sandhed sige, at det for hver Maaned, jeg kunde næsten sige for hver Uge, bliver mig vanskeligere at forsonne mig med den Tanke, at jeg skulde blive nødt til at gaa herfra. Før har det altid staaet for mig, som om min Tid maatte være omme, hvis man fratager mig min Concession. I den senere Tid begynder det at arbejde sig meget stærkt frem hos mig, at jeg — selv i saa Tilfælde — maaske næppe vilde være istand til at rive mig løs; thi det kan jo ikke være anderledes, end at jeg, jo tyndere Rækkerne efterhaanden blive, desto mere føler det Ansvar, det vilde være at forlade et Sted, hvor der er saa meget at leve med og for som i Flensborg . . . Skulde Ulykken være, at man skulde fratage mig min Koncession, haaber jeg sikkert nu at kunne holde min Skole sammen under en anden Bestyrer“ (28 - II - 65).

*

Monrad forstod, at skulde Slesvigerne kunne føre deres Kamp, maatte der fra Kongeriget ydes dem Forstaaelse og kraftig Støtte, og en Forudsætning for disse var Interesse for og Haab og Tro paa Sagen hos det danske Folk.

Allerede under Krigen fik han fra sin Ven Lefolii Meddelelser, der ikke tydede alt for godt (20/5 64): „Et har gjort mig ondt i dit Brev, at se, at der i din Nærhed findes en Del af den Jammerlighed, der straks taber Modet, naar en alvorligere Prøvelse kommer. Men jeg haaber jo vist, at det kun er en forsvindende Del af Folket, at den sunde Del ikke skal lade sig paavirke af disse Forknytte, men holde fast ved Haabet, rede til Trængsler indtil det yderste, om saa skal være, i Guds Navn. Dette er, synes mig, Frelsens Betingelse for den Enkelte som for Folket. Men skulde det end gaa saaledes, som Gud

forbyde, at Folket denne Gang for tidlig skulde bøje sig for Trykket, saa opgav jeg derfor ingenlunde Haabet paa Fremtiden. Jeg har selv i tidligere Tid været saa dybt nedsunken i Haabløshedens Afgrund, at jeg levende har lært, at der er Oprejsning selv for det dybeste Knæk, ved Guds Naade“.

Monrad kunde vel have Brug for denne stærke Tro, dette stærke Haab, for hvad han i den følgende Tid hørte og erfarede om, hvormeget hans Livssag, Slesvig, betød for Folket (bortset fra enkelte Krese) skulde give ham Skuffelse paa Skuffelse.

„Jeg følte mig kaldet til at være med til en stor Kamp, som jeg intet Øjeblik tvivlede om, at det danske Folk vilde se paa som sin Kamp . . . . Min kyndige Ven, Regenburg, sagde til mig, at det var en stor Skuffelse; man vilde glemme Slesvig over sine smaa politiske Kævlerier. Jeg vilde dog slet ikke tro dette, men havde alligevel en stor Sorg ved at se, med hvilken Lidenskab man tvistede om den aldeles nødvendige Ændring af Fællesforfatningen, navnlig over den Maade, hvorpaa Grundtvigianerne, særlig Birkedal, der nylig havde talt saa store Ord om Kamp til det yderste og ingen Afstaaelse af Sønderjylland, tog Sagen. Da paakom der mig en stærk Trang til personlig at tale med Birkedal for at bede og besværges ham, dog ikke at glemme det, der syntes mig det Store, for det langt Ringere. Jeg kunde imidlertid ikke faa ham i Tale — han var vist syg eller fraværende — og man henviste mig da til Melby*) som en Mand, der stod ham nær. Men hvor blev jeg ikke skuffet! Navnlig mindes jeg, hvilket pinligt Indtryk det gjorde paa mig, da han afviste enhver Tanke om at hjælpe, f. Eks. til at holde nogle Skoler opret, med den Erklæring, at Bønderne havde nok at gøre med at sørge for deres egne Skoler . . . . saa omtrent lød hans Svar; dog var det sikkert mere Maaden, hvorpaa han talte om vor Sag end Indholdet, der saarede mig.

---

*) Mads Melbye (1817—79). Præst i Agerup paa Fyen.

Siden har jeg ikke følt mig fristet til at henvende mig til nogen Grundtvigianer som saadan.“ (1/1 73).

Da Frk. Klüwer ved denne Tid havde en længere Samtale med Tscherning, ytrede han sit Mishag med, at man „vilde forlænge Slesvigs Dødskamp“, og næste Dag sendte han hende den Hilsen, at det var Synd, at saa skønne Kræfter som hendes skulde spildes paa saa slet en Sag, som den hun kæmpede for, fortæller Monrad.

Disse Forfatningsstridigheder! Disse Folkets Repræsentanter! „Man ved ikke ret, om man skal anse det for Drøm eller i Virkelighed, naar man ser denne uendelige Tryghed, hvormed Bondevenner etc. Maaned ud og Maaned ind tumle sig i disse jammerlige parlamentariske Kampe, som var der nu ikke Andet i Verden at tænke paa, som om Intet var passeret, eller som havde man nu dog, Gud ske Lov, igen faaet Ro til at snakke.“ (20/3 65).

I Julen 1864, da Monrad opholdt sig i Kolding, spurgte han nogle „værdige Borgere“, om de da for Alvor mente, at Danmark i Længden kunde bestaa med de Grænser, det nu havde. En bekorset Mand, Matador paa Stedet, svarede, smilende og glad: „Ja, hvorfor ikke! Særdeles godt!“ Endnu større Indtryk gjorde det, han derefter fik at høre i Odense under et Besøg hos Lefolii: „Den hele Stemning bedrøvede mig dybt. Thi hvad der i Odense kom mig imøde, var for mig en Afspejling af et Sind i Folket, der er saa uendelig langt fra det Sind, der kunde vække Haabet om atter at skue en Frelsens Dag, at jeg vel maa sørge og klage for Herren: O, hvor langt ere dog ikke deres Hjerter borte fra os, hvor lidet føle de dog ikke deres Trængsel, paa hvis Skuldre fremmede Voldsmænds Aag tynger“ (19/3 65). „Det var kun et sørgeligt Indtryk, jeg modtog hos dig. Jeg havde tænkt, at du med Glæde vilde have hilset Udsigten til atter at begynde Kampen i en ny Skikkelse, men traf, i Stedet for frejdigt Haab og frejdig Redebonhed, kun en Betænkelighed, som jeg for min Del ikke kan for-

staa lader sig forene med sand Tro og sandt Haab paa hvad jeg kalder Fædrelandets hellige Sag — thi Fædrelandet be-
staar kun i dets enkelte Sønners Hjertelav og Villieskraft.“
(30/12 64).

*

I Slesvig var der lige efter Freden den samme matte, op-
givende Stemning som i Kongeriget. En Tid saa det lysere ud,
idet § 5 gjorde Haabet levende, hvad der fyldte Monrad med
Glæde: „Det er, som om Tanken, „Folkets Frihed og Selv-
bestemmelsesret“ forplanter sig med en elektrisk Strøms Hur-
tighed og Kraft, og det turde endnu hænde, at Preussen gør
Regning uden Vært, naar det tror, at det ingen Nød har med,
at det skulde skaffe sig et lille Venetien i Nordslesvig. Det er
naturligvis især i de virkelig dansktalende Egne, at den dan-
ske Folkefølelse kommer til et saa levende Gennembrud, altsaa
saa snart vi komme uden for Flensborgs Porte. Men selv her,
i det væsentlig plattalende Flensborg, lever Følelse af fremfor
alt dog at være Dansk og Villien til kun at ville være dette
paa en mærkelig Maade op; der tales nu Dansk ved hundrede
Lejligheder og af Hundreder, som det før var ligefedt med
Sproget, „det er ikke Sproget, det kommer an paa!“ er en gam-
mel flensborgsk Trossætning, der imidlertid heldigvis begyn-
der at rokkes. Skulde Gud lade den Lykke times os, at Flens-
borg engang i en ikke alt for fjern Fremtid vendte tilbage til
Moderlandet, da vilde Følelsen af, at nu maatte man være
Dansk for Alvor, ogsaa i Sproget, bryde mægtigt frem, og snart
skulde vi gennem Friheden fuldt vinde denne i saa mange
Henseender herlige By, denne By, der altid var saa rig paa
Kærlighed i de onde Dage.“ (9/1 67).

Men det blev kun en forbigaaende Stemning i Flensborg;
som Tiden gik, svandt Haabet, og allerede 8/3 68 kunde Monrad
skrive: „Sæt herpaa (til Usikkerheden) en Jevning af Frafald
og anden Usselhed i vor nærmeste Omgivelse, efterhaanden

som Haabet om Tilbagekomst for den almindelige Bevidsthed fjerner sig, saa vil du have en Anelse om Beskaffenheden af det Liv, man her fører“.

Under saa uheldige Forhold i Kongeriget og det snævrere Hjemland maatte Monrad udføre sit Arbejde.

*

Straks ved første Lejlighed efter Freden — i Juleferien — ilede han til København, for at undersøge, hvad der kunde udrettes. Han fik et Møde istand med nationalt interesserede Mænd til Drøftelse af Arbejdet for Bevarelsen af dansk Folkeliv i Sønderjylland. Resultatet blev Dannelsen af en Komité, der skulde skaffe Midler til at understøtte Institutioner, „af hvilke der var at vente Støtte for det danske Folkeliv og til at hjælpe til om muligt at skabe nye“. Udvalget fik Navnet *Foreningen Dannebrog*. Tømremester *Harald Kayser* blev Formand.

Det, Foreningen tog sig af, var at støtte de Privatskoler, Efter- og Højskoler, der var i Slesvig, det var jo — bortset fra Folkeskolen i Nordslesvig — de eneste Steder, hvor Børnene kunde opdrages paa Dansk.

Her fik Monrad et betydningsfuldt Arbejde, idet han blev Forbindelsesledet mellem de Kongerigske Kredse og Sønderjylland.

Saaledes fik han virkeliggjort sit Program: at faa Folk hjemme til at arbejde for Slesvig i Slesvig.

Monrad virkede endvidere for sin Sag gennem *Pressen*, ved Artikler, bl. a. i Fædrelandet. Han har ogsaa en betydelig Andel i Oprettelsen af *Flensborg Avis*. „Det er nu afgjort, at Flensburger Anzeiger fra 1/10 [1869] af gaar over til en dansk Flensborg Avis. En saadan Overgang var efter min og efter den almindelige Overbevisning her bleven en Nødvendighed. Medens vi paa alle Maader hver Dag søge at styrke og oplive Kundskaben til Dansk her, var det en Urimelighed hver Dag

at bringe Folk vore Meninger paa Tysk og derved saa godt som aldeles udelukke dem fra enhver levende Berøring med det danske Sprog. Endnu værre var det med Omegnen, hvor Dansk endnu er Folkesprog, og hvor Fl. Anzeiger naturligvis daglig paa det sproglige Omraade arbejdede vore Fjender paa det

C. F. Monrads Skole i Flensborg

kraftigste i Hænderne. Jeg tror ogsaa, at vort paa Tysk skrevne Organ stiller Flensborg i et mere skævt Lys end nødvendigt lige over for Nordslesvigerne og Kongeriget“ (7-IX-69). —

Ogsaa med Foredrag og med Virksomhed for at fremme dansk Læsning gennem Biblioteker var Monrad ivrig. —

Da det var klart, at den danske Borgerskole vilde blive ophævet, oprettedes der en Drengeskole under Ledelse af den fra Lyksborg fortrængte Lærer A. C. C. Holdt, og mellem de to danske Skoler i Flensborg var der naturligvis det nøjeste

Samarbejde. Monrad havde Glæde af sin Skole, den gik stadig frem, men truedes (som Holdts) stadig med Forbud mod Undervisning paa Dansk.

Vi kan lade Monrad fortælle om en Visitats ved hans Skole (18-IX-66):

„At det mindste, der tilsigtedes, var at berøve Skolerne deres danske Præg, er næppe tvivlsomt.

Saasart jeg havde ført de høje visiterende Herrer [Provst, Borgmester, to Præster] gennem den hele Række af Klasser, henvendte jeg mig til de Herrer Visitorer: „Det vil være de Herrer bekendt, at de her befinder sig paa et Sted, hvor Tysk og Dansk leve fredeligt ved Siden af hinanden, saaledes som det desværre ikke er Tilfældet udenfor. Dette Sted er nu vel snart det eneste, hvor de Familier kunne ty hen, der ønske det danske Sprog, som de har kært, plejet og beskyttet. „Ja, tidligere havde De vel kun Dansk og danske Børn her“, afbrød Provsten mig. „Nej, D. Højvelbaarenhed, saaledes som det gaar i dette Øjeblik i denne Skole, har det gaaet i en Række af Aar før denne Tid, Dansk og Tysk jævnsides, og saaledes haaber jeg med Guds Hjælp, det fremdeles skal gaa“. Der opstod nu ligefrem Diskussion mellem Provsten og mig, hvilket dog Borgmesteren afbrød i rette Tid, idet han fordrede af Provsten, at Eksaminationen skulde begynde . . . Og nu blev der stadig eksamineret afvekslende paa Tysk og Dansk; Provsten udpegede en Mængde Børn, rettede ofte selv Spørgsmaalene o. s. v., det Hele fik en særdeles livlig Gang, og Børnene modtog stadig stor Ros. Borgmesteren forholdt sig meget tavs, men syntes at følge alt med spændt Opmærksomhed, eftersaa en Masse af de fremlagte skriftlige Arbejder o. s. v. Da han forlod Skolen, rakte han mig Haanden og udtalte sig meget anerkennende.

(Ogsaa hos Holdt gik det godt). Den hele Maade, hvorpaa denne Visitats er løbet af, har langt overgaaet min dristigste

Forventning, navnlig dette, at selv en saa voldsom Mand som Provsten ikke tillod sig et eneste Overgreb, ikke en eneste fornærmelig Ytring, tværtimod . . .

I Sandhed, naar vi tænker paa de Muligheder, der igaar Morges stode for os søm Sandsynligheder, at nu maaske den sidste Time var slaaet for de to Skoler med omtrent 230 Børn, saa have vi Grund til at takke Gud“. —

Monrad tog ikke megen Del i Politiken; dog skal det nævnes, at han paa Tillidsmandsmødet i 1867 var en af de faa, der holdt paa, at de nyvalgte Landdagsmænd burde aflægge Ed paa den preussiske Forfatning: Polakkerne havde nægtet det i 1848, men havde maattet opgive denne Taktik. De andre, Fler-tallet, holdt paa Nægtelsen: det varede jo ikke saa længe, inden de atter var Danske; det turde Monrad ikke gaa ud fra, Arbejdet skulde fra Begyndelsen lægges til rette paa lang Sigt.

*

Medens § 5 i høj Grad indvirkede paa de danske Slesvigeres Syn paa Fremtiden og dermed paa deres Arbejde nu og vel ofte blev en Sovepude, i hvert Tilfælde skadede det maalbevidste, holdt Monrad — gennem lyse og mørke Stunder — den *samme* Linie; ingen kunde være mere sikker paa sit Maal end han:

„I den første Tid efter Wienerfreden søgte jeg at leve mig roligt og fast ind i den Tanke, at den Slægt jeg hørte til, næppe nogensinde vilde faa Frihedens Dag at se . . ., men jeg fastholdt levende og frejdigt den Tro, at hvad der ikke var Sandsynlighed for, at *vi* ville faa at se, det skulde med Guds Hjælp vore Børn eller vore Børnebørn se, saasandt som det, vi tragtede efter, i højeste Maal stemmede overens med Sandhedens og Retfærdighedens evige Krav, som ingen Vold og ingen List kan gøre ugyldig og magtesløs — og jeg *arbejdede* frejdigt og redeligt for det Maal, der stod klart, om end fjernt, for mit indre Øje. Da viste sig pludselig paa Nordens mørke Himmel

et sælsomt, uventet Lysglimt; det var Pragfredens ligesaa overraskende som glæderige § 5. Et Øjeblik levede Haabet op, et stærkt Haab om, at maaske allerede *vi* skulde se det dages . . . Nu tyder jo atter alt hen paa, at det Hele var et Gøglespil — og saa vende vi rolig tilbage til de gamle Tanker, fuldglade over det Mellemliggende, over den ny, høje Godkendelse lige over for hele Verden, vor Ret har faaet, ved den berømte §, og over det Mærke, der er sat paa vore Fjenders Sag fra den Dag af, det bliver fuldt aabenbaret, at Tro og Love for dem ikke er til mere“. (9/1 67).

*

Men foruden den store Opgave: at bevare og fremme dansk Folkeliv i Slesvig, mente Monrad, at han havde en anden Opgave og Pligt over for hele det danske Folk (19/3 65):

„Mit Hjerte siger mig, at Herren har stillet mig saaledes, at jeg, hvorsomhelst jeg tror, at det kan nytte, skal tale, skal sige til alle danske Mænd og Kvinder, som min Røst kan naa hen til: Tro ikke, det er gjort med Lidt! *Et af to*: Enten er Danmark — og Norden — viet til Undergang — eller maa nu hver Mand gøre sin Pligt. Skal den Stump af Danmark, der er tilbage, frelses, maa hver vaabendygtig Yngling og Mand oplæres saaledes, at han kan gøre Fyldest, naar Tiden kommer, da maa hver Dreng og Pige oplæres og optugtes saaledes, at Fædrelandets Frihed . . . Bevarelsen af Fortids Minder og Fremtids Haab . . . kommer til at leve saaledes i deres Hjerter, at de med Glæde ville ofre alt for at frelse det.

Det er mig ubegribeligt, hvorledes den Stemning, som det forekommer mig, der hersker i Kongeriet, kan herske der, efter den Ulykke og Skændsel, der er overgaaet os. Det eneste Naturlige synes mig var, at der herskede en dyb alvorlig Stemning, at man i Tavshed samlede sin Kraft, lydløst og stille begyndte i alle Retninger at ruste sig til den Kamp, der tidlig eller sildig maa komme, for atter at vinde sin Ære og sin

Frihed tilbage, hvis der da overhovedet endnu er et dansk Folk tilbage og ikke blot en Skare dansktalende Mennesker, der sætte sig som deres Livs højeste Maal at tiltigge sig en uforstyrret Livsnydelse af kraftigere Naboer, der forøvrigt om kort Tid ingenglunde ville unde dem en saa skøn Lod.

En Grundstemning behersker mig stadig: en ubetinget Hengivelse i Guds Vilje . . . . Men ved Siden af denne Grundstemning, baaren og styrket af den, gaar der en brændende Attraa efter hver Dag bedre at lære at kæmpe mod Undergangen, imod Fordærvelsen, der nu breder sig over Folket og over mig som en af dette, som det synes, til Døden indviede Folk. Thi den sande Hengivelse er for mig ikke den daadløse, men den daadkraftige, ja, jeg kan med Sandhed sige, at jeg hviler i den tryggeste Forvisning om, at dette er Guds Vilje, at vi skulle værgе os mod Døden til det Yderste“.

Da A. D. Jørgensen i Februar 1865 rejste i Slesvig for at samle Underskrifter til en Petition til Napoleon III, saa han med Sorg, hvorledes ingen følte noget Ansvar, den ene skød Sagen fra sig over paa den anden, Forsagthed hos fremragende Danske og tydelig Demoralisation hos forhen gode danske Mænd overfor Magthavernes Fristelser. I mange ensomme Timer, naar han tænkte over det, forekom det ham, at vi var en Slægt af blødagtige Drømmere, uden Marv og Kraft. Vi maatte hærdes. Og Fortællingen om den blødagtige Landgreve randt ham i Hu: Han lod altid sine Hoffolk raade, indtil han engang forvildede sig ind i Skovsmedjen i Bukla og her blev hærdet til Staal. Smeden, fortælles der, hamrede paa sit Jern, saa Gnisterne føg Landgreven om Ørene, idet han uafbrudt sang: „Bliv haard, Landgreve, bliv haard som dette Jern“.

Medens Rigsraadet (November 1864) drøftede, om man skulde acceptere Wienerfreden, eller Kampen skulde føres videre, lod Paludan-Müller sin Stemme høre i den Diskussion,

---

*) En Redegørelse. S. 111—12.

der optog alle danske Hjem: Opgivelse eller Fortsættelse af Kampen, med „Fremtidsmaalet“:

Kroner Lykken Enden,
 Har jeg først de tre,
 Drengen, Pigen, Vennen,
 Svinder al min Ve.
 Da til Lurens Toner
 Blusser Bavn og Baal.
 Slesvigs Land genvundet
 Det er Danmark Maal.

A. D. Jørgensen, Paludan-Müller og Monrad udtrykker Tanken paa forskellig Maade. Men Fremtidsmaalet er det samme.

1870—71.

Med voldsom Længsel saa man hen til den Dag, da det store Sammenstød mellem Preussen og Frankrig vilde komme. Det maatte ske snart, Preussens første Hærfører havde jo sagt: Der kan ikke blive varig Fred i Europa, før der i Hjertet af dette er opstaaet en Magt, der er stærk nok til at kunne forbyde alle andre at føre Krig. Denne uhyre Kamp — Kampen mellem Folkefrihed og Folkeundertrykkelse, kaldte Monrad den — skulde bringe Friheden, det troede man saa sikkert.

Det er da ogsaa med Jubel, Monrad hilser Krigsudbruddet: „Saa er altsaa det store Øjeblik kommen, da Terningerne kastes om Liv eller Død for Folkeslag som for de Tusinder af Enkeltmænd. Hvilken Haabets Jubel, der hersker her, kan du forestille dig. Gud give nu, i sin Naade, den Sag, der er Folkenes og Frihedens, Sejer og Lykke.“ (16 - VII - 70.)

Han tager ligesom Forskud paa Sejren ved at forudsætte Mistrøstighed og Ængstelse hos Fjenden: „Det vrimler naturligvis her af Krigstilberedelser, da det jo er en Selvfølge, at Preusserne vil se at holde Als saa længe som muligt. Men der er ingen ret Liv og Tillid hos dem; Officererne tilstaa rentud, at de ere fuldstændig overrumplede af Frankrig og derfor,

navnlig i Begyndelsen, maa være forberedt paa at trække det korteste Straa. Med deres Geværers Omdannelse, ytrede for et Par Dage siden en Artilleriofficer, at de vare 10 Maaneder tilbage.“ (23/7 70).

Efter Nederlaget ved Sedan var Omslaget saa meget større: „Hvis Frankrig, som det synes, ingensteds faar Hjælp, maa dets fuldstændige Nederlag vel nu anses for temmelig givet. Hvilken sørgelig Fremtid gaa vi saa ikke imøde, vi og hele Europa (28/9). Naar skal dog det evige Myrderi i Frankrig ophøre? Det er en rædselsfuld Krig, og som det synes mig, uden nogen sand Højhed i Kampen fra fransk Side. Og hvilke forfærdelige Følger vil der ikke udvikle sig, baade af den vilde Kamp selv og af Europas Ørkesløshed! I Sandhed, alt, hvad vi have haabet, er nu snart opløst i Intet!“ (12/10).

Frankrigs sejge Modstand ved Forsvaret af Loire gav ham atter noget Haab: „Jeg deler i fuldeste Maal din Glæde over at se, hvilken Kraft det franske Folk udfolder. For 3 Maaneder siden den fortærende Tanke, at det var et vanæret Folk! — og nu den opløftende Tanke, at, har dette Folk fejlet stort, saa har det ogsaa sonet Brøden, som maaske aldrig noget Folk før, saa vi endnu tør have et levende Haab om, at Frihedens og Menneskelighedens Sag dog maaske allerede i den nærmeste Fremtid atter kan fremgaa til Sejr. O, at Gud i sin Naade vilde lade os se en saadan Dag!“ (7/12)

Men Efterspillet til Krigen blev værre end hans værste Anelser: „Tanken er nærved at forvirres under alle disse Rædsler, hvis Vildhed bestandig bliver større. Kommunarderne synes jo at have været nogle rene Sinker i Sammenligning med Versailles tropperne, der nedskyde afvæbnede Fanger i Tusindvis uden Lov og Dom. Hvilken Udsæd for kommende Dage!“ (3/6 71).

Ved Frankrigs Nederlag havde Folkeundertrykkelse sejret over Folkefrihed (som Monrad udtrykte det). Der var nu ingen Udsigt til, at Retten foreløbig kunde sejre over Uretten, og ved

det Skel, som Krigen satte, kastede Monrad da et Blik tilbage paa Fortiden og frem mod Fremtiden: „Kun lidet er opnaaet af, hvad vi haabede, naar vi se hen til de ydre Forhold. Men se vi hen til det indre, tror jeg endda ikke, at der er udrettet saa ganske lidt, og vil Gud engang i Naade sende os Solskin og Regn, saa skal det nok vise sig, at der er nedlagt en Sæd, der vil være istand til at skyde frodigt frem og sætte baade Blomster og Frugt. — Vil det nye Aar bringe os nogen Opfyldelse af vort nærmeste store Haab? Jeg tror det ikke. Men ét har jeg et levende Haab om, det, at al den Skændsel, det gamle Aar var Vidne til, for at Kongers og Stormænds Lidenskaber — og ganske vist for en Del Folkenes med — kunde tilfredsstilles, vil hjælpe mægtigt med til at bringe Samfundet ind paa bedre og frugtbarere Udviklingsveje. Lad os da træde ind i det nye Aar med godt Haab og godt Mod.“ (22/1 71). •

Som Skuffelsen over § 5 har heller ikke Frankrigs Nederlag, som han følte som Nederlag for sine Ideer og Idealer, nedslaaet hans Tro og Arbejdsmod.

1871—78.

Om Stillingen nu efter Frankrigs Nederlag i Modsætning til før skriver Monrad (14/4 73):

„I de første Aar, da vi savnede baade Tale- og Forsamlingsfrihed, maatte vi navnlig indskrænke vor Virksomhed for Skolen, for Pressen o. l. Der var ogsaa dengang hos alle en mere eller mindre fast Tro paa, at vi snart skulde blive udfriede. Jeg hævdede altid, at vi maatte indrette os paa en langvarig Kamp, handle som om Slægter kunde synke i Graven, inden Frihedens Dag oprandt. Men jeg fandt kun i ringe Grad Øre for saadan Tale. Saa kom 1870 og rev alle Bindet fra Øjnene. Nu var det klart, at vi enten aldeles maatte opgive enhver Tanke om Genforening af alle Danske — og mange flere end der aabent vil vedkende sig det, har, saavidt jeg skønner, gjort

dette — eller at vi maatte indrette os paa en meget langvarig Kamp.“

*

I denne var det livsvigtigt, hvorledes man hjemme stillede sig, hvilken Hjælp og Støtte man ydede. „For mig og mine nærmeste Medstridende herovre turde det blive et vigtigt og afgørende Aar. Thi jeg tror sikkert, at det i Aar maa komme til Afgørelse, om man fra Kongeriget af vil tage en saadan Del i vor Grænsekamp, at der virkelig kan udrettes noget; Tegnene har i det sidste Aar ikke været gode.“ (6/1 72).

Da Aaret omtrent er gaaet, maa han fastslaa, at hans ringe Forventninger havde været berettigede: „Underfuldt har Gud ført mig, i Dages Tal har han ladet mit Helbred styrkes og givet mig svage og i Grunden ængstelige Mand Kraft til at tro og haabe, saa jeg ikke veg tilbage for alle de Vanskeligheder, der stillede sig imod min Gerning. Ikke ringest blandt de store Vanskeligheder er den Lunkenhed, der fra vort Folks Side i det Hele viser sig for en Kamp, som gælder dets eget højeste Tarv. At der er en saadan Mangel paa virksom Deltagelse, er mig stadig en Gaade. Jeg forstaaer jo saa godt, hvorledes den store Mængde kan lade sig daare og henrive af de lokkende Røster, der indbilder den, at det blot ligger i Samfundets Ordning, at ikke alle leve lige godt og herligt, og at det at leve et mageligt og lystigt Liv er Menneskets eneste rette Maal. Men jeg ved jo dog ogsaa, at der er saare mange, som skyder enhver Delagtighed i et saadant Livssyn fra sig, og det er dem, jeg ikke kan forstaa i deres Forhold til vor Kamp. Jeg har jo selv levet i Kongeriget paa en Tid, da det gjaldt om at støtte Sønderjyderne (i Fyrretyverne), og jeg mindes godt de Følelser, der da bevægede En. Men jeg vil ikke gaa videre heri. Jeg fastholder ogsaa her Haabet og Troen, det Haab, at det mindre er Mangel paa god Vilje end paa tilstrækkelig Oplysning, og den Tro, at det dog maaske vil blive bedre, inden det bliver for silde.“ (9/10 72).

Heller ikke Forholdene i „Landet“ var gunstige for Monrads Livsopgave: at skabe bevidst og kraftigt Danskhed, at oplive Folkeaanden ved andre Midler end Politik; Ungdommen rejste jo ud, bort fra deres Hjemstavn, og Striden mellem Edsnægterne og Edstilhængerne gjorde Jordbunden gold.

*

Det var derfor ikke meget, der kunde udrettes.

Monrad var stadig Foreningen Danebrogs højt betroede Tilidsmand dernede. Den Sum, der indkom (fra hele Landet alt-saa) til det kulturelle Arbejde, var beskeden: 10—12000 Kr. om Aaret, og det var da Monrad, der kom med Forslag til Budgettet og saaledes vel i Realiteten fordelte Summerne.

I 1872 fik han flere dygtige fynske Præster til at komme derned og tale. Besøgene var vellykkede, men der skete intet videre det næste Aar.

Flensborg Avis tog meget at hans Tid. Det udenrigspolitiske Stof redigerede han vist til Stadighed, og ofte maatte han ogsaa tage hele Redaktionen. Han gav A. C. C. Holdt Idéen til „Nordslesvigsk Søndagsblad“, der skulde ledsage alle de sønderjydske Aviser som gratis Tillæg og skulde indeholde lædigt dansk Stof til Folkelæsning.

I 1869 valgtes han til Kirkeældste i Marie Sogn og søgte som saadan — i Strid med den tyske Præst — at faa genoprettet en dansk Menighed; men forgæves.

*

Nævnes skal ogsaa her hans Iver for at skaffe og bevare værdifulde unge Kræfter i Sagens Tjeneste.

14-IX-1862 havde han til Regenburg skrevet følgende om den unge *A. D. Jørgensen*:

„Først vilde jeg henlede din Opmærksomhed paa et ungt Menneske, som jeg i flere Aar har kendt og sat stor Pris paa, men dog først i det sidste Aar faaet Lejlighed til at se ret dybt

ind i. Han hedder Adolph Jürgensen og er en Søn af Farver J. i Graasten, fra gammel Tid af en af det danske Partis Støtter der paa Stedet. Han er opvokset under en vistnok ædel Faders Kamp for det Tilsidesatte og Undertrykte. Indtrykkene, han fra Barnsben af har indsuget, har opfostret hos ham en brændende Fædrelandskærlighed, der har parret sig med en ligesaa dyb og levende som fri og selvstændig religiøs Tro, lutret og styrket gennem indre Kampe, som kun faa gennemgaa dem. Han er derfor i Besiddelse af en Rigdom, en Dybde og en Klarhed i Tanken, der er forbavsende, og har her udviklet sine herlige Anlæg ved ivrigt og grundigt Studium i flere Retninger. Han var for nogle Aar siden her i Latinskolen, men den aandløse Behandling, navnlig af Sprogundervisningen, især Latin, gjorde ham, siger han, indtil Væmmelse ked af det, saa han forlod dette hele aandelige Sejgpineri, for ikke mere at vende tilbage til det. Men det højere Liv var vaagnet hos ham og rørte sig for stærkt til ikke at maatte plejes ydermere. Han vendte da tilbage og tog efter kort Tids Forløb Afgangseksamen for Realskolen med Udmærkelse — det lykkedes mig at sætte igennem, at man tillod ham at gaa op til den, efter at have været, jeg tror 3 Maaneder i 6. Realklasse og omtrent ligesaa længe i 7., og Eksamens Udfald godtgjorde paa det mest glimrende, hvad jeg i Lærermøderne med den største Sikkerhed havde paastaaet om ham. [Blev Lærer hos Milo og Schneekloth]. Da jeg ifjor atter var i København og spurgte, hvordan det gik, svarede Milo: „Han er et af de sjældne Mennesker, der love lidet og holde meget“ (han er nemlig særdeles tilbageholden i sin hele Optræden), og Schneekloth sagde: „Det er en Perle“, og han havde Ret, han er en kostelig Perle, som der skal fredes om, at den ikke skal blive begravet og upaaagtet for sin Fordringsløsheds Skyld, men at den maa komme paa en saadan Plads, at den maa straale i sin rette Omgivelse. Ja, kære R., jeg betragter det som en Naade af Gud, at det er blevet forundt mig at komme dette unge Menneske saa usigelig

nær, som jeg er kommen ham, ved et underligt Sammenstød af Omstændigheder i fjor i Sommerferien ved et fra min Side givet Stød, der bragte ham til at aabne sit ellers saa tillukkede Indre med en Tillid og Fortrøstning, som jeg ikke har skuffet, men tværtimod i fuldt Maal betalt med en Hengivelse fra min Side, hvormed den ene kunde betales. *)

Han ønsker at komme til Flensborg, *bl. andet* for den Hjælp, som Biblioteket her vilde yde ham... Tab ham som sagt ikke af Øje, der slumrer mere end een Mulighed hos denne Yngling“.

Det blev til et Venskab og et Samarbejde, der varede Livet ud.

Den samme Interesse — og ud fra den samme Synsvinkel — viste Monrad en anden ung Slesviger, *Gustav Johannsen*.

„Da den danske Boghandel her i Byen“, fortæller Monrad,**) i 1866 truede med at gaa ind, overtalte vi Johannsen til at sætte sig ind i Boghandelsforretningen for at overtage Handelen. Han gjorde det, mest for den danske Sags Skyld i Almindelighed, som en stærk Trang drev ham til at tjene, paa hvad Maade han bedst kunde; men han fik ogsaa snart Forretningen kær. Han var i Besiddelse af en Formue, vel omtrent en 7000 M., hvilket var fuldkommen tilstrækkeligt for ham til at etablere sig. Men Handelen var jo endnu noget aldeles nyt for ham, han var jo opdraget som Lærer og havde allerede nogle Aar virket som saadan. Intet Under da, at Boghandelen ikke gav ham et tilsvarende Udbytte, og at han i Løbet af de siden hengaaede Aar har sat største Delen af sin Formue til, et Resultat, som det er saa meget lettere at forstaa, som der uafsladelig fra alle Sider har været stillet de videst gaaende Fordringer til ham om at opfylde en uendelig Mængde Hverv, hvis dygtige Udførelse var af den yderste Vigtighed for den danske Sag i Slesvig.“

*) A. D. Jørgensen var Lærer i Flensborg 1863—64.

**) I et Brev til D. B. Adler, som han beder om Hjælp til G. J.

Den første, Monrad havde henvendt sig til, var, naturligt nok, Regenburg (21-III-71):

„Alt for længere Tid siden har Johannsen forberedt mig paa, at han ikke længere vilde være istand til at holde det gaende i Flensborg, og han har nu nylig sagt mig, at han *maa* bryde af her for at undgaa en Katastrofe.

Det vilde være et overordentlig stort Tab at miste ham; thi han har i det sidste Aarstid udviklet sig stærkt i god Retning, navnlig faaet langt mere Sindighed og Ro, medens han har beholdt sit djærve Mod til at gaa frem, naar og hvor det skal være. Jeg tror, at hans Stilling som Borgerrepræsentant, i hvilken han bliver stærkt brugt i Komitéer osv., har modnet ham meget. Der turde i ham vokse en Mand op, der, støttet ved oprigtige Venner, vilde være istand til at *samle* og *forene* de spredte Kræfter i Nordslesvig — en Gerning, hvortil vi højlig trænge, og som jeg tror, at intet Sted er mere skikket til at træde i Spidsen for end Flensborg. Jeg agter derfor ogsaa paa den Rejse, jeg til Paaske tilsigter at gøre til København i Forening med ham, at opbyde alt, hvad der staar i min Magt, for at gøre ham det muligt at blive her, og jeg vilde nu bede dig, hvem han i disse Dage agter at gæste, for at søge Raad hos dig, hvad han i Kongeriget helst skulde gribe til, om at tænke over Midler til at opnaa det samme, som jeg ønsker i den Sag. Det er en Selvfølge, at jeg, inden jeg skriver dette, har overbevist mig om, at han gerne *vil* blive her, om han blot *kan*“.

Endnu et halvt Aar derefter ser det ud, som Gustav Johannsen er tabt for Sønderjylland: „G. J.s Stilling er nu bleven saadan, at han, hvis der ikke kan gøres noget særligt for ham, *maa* bryde af her og søge sig en ny Virksomhed. En saadan Begivenhed vilde være et saadant Nederlag for den danske Sag i hele Slesvig, at det er min fulde Overbevisning, at der er den største Opfordring til om muligt at søge at forhindre det. Jeg har derfor skrevet et Brev til Grosserer D. B. Adler (27-XI-71

se ovenfor). „Jeg ved i Sandhed ikke, hvorledes vi skulde kunne undvære ham“. (10-IX-72).

Der blev saa samlet en Sum sammen, og Gustav Johannsen blev gjort til Redaktør af Flensborg Avis — med et heldigt Resultat: „Det vil glæde dig at høre, at Forholdene her i Flensborg den senere Tid har udviklet sig paa en altid mere tilfredsstillende Maade. Navnlig er det en stor Glæde for os alle, at G. J. føler sig saa lykkelig ved sin ny Stilling som Redaktør. Han er jo en storslaaet Karakter; at gaa og fidte med Smaahandel, stadig at være ude om sig for at tjene en Skilling, laa slet ikke for ham. Jeg tror ogsaa, at han nu arbejder ikke blot med Lyst, men ogsaa med Kraft, saa vi nu har et langt bedre Haab, end vi i den sidste Tid af hans Virksomhed som Boghandler turde have om, at Bestræbelserne for, at han maatte komme helt paa ret Køl, tilsidst skal krones — eller alt er kronede med Held“. (1-III-74).

Gustav Johannsen var reddet for Arbejdet i Grænselandet — ved Monrads Initiativ.

Da *Jens Jessen* i 1875 som ganske ung (21 Aar) skrev nogle Artikler i Flensborg Avis (15—18/12) om Nødvendigheden af at oprette Folkebiblioteker trindt om, var det en af Monrads kæreste Tanker, han fremførte, og Paavirkning har der sikkert været ogsaa paa mangfoldige andre Punkter.

Hvor hjælpsom og ivrig Monrad var efter at faa ham anbragt i den Stilling som Redaktør af Flensborg Avis, der skulde blive af saa stor Betydning, vil følgende Udtalelse vise:

„Jeg tror nu, at Jessen, naar det nægtes ham at maatte holde Skole, kunde gøre større Nytte i Flensborg end i Haderslev, ligesom jeg ogsaa mener, at der her trænges mere til en yngre Mands Hjælp, al den Stund vi, som i 17 Aar have trukket det største Læs, nu mere eller mindre stærkt nærmer os til Grænsen for Støvets Aar, og en stor Virksomhed vilde standse, hvis der ikke i Tide arbejdedes alvorligt paa at *uddanne* en

Afløsning af os“ (26/11 1881 til Pastor J. Johansen, der havde afløst Kayser som Formand i Foreningen Dannevirke.*)

Ligesom Monrad havde bevaret Gustav Johannsen for den sønderjyske Sag, er det ogsaa ham, der har faaet Jessen knyttet til Flensborg Avis.

*

Da Monrad havde været knyttet 25 Aar til Sønderjylland og vurderende saa tilbage, kom han til dette Resultat (30-XII-76): „Det er i disse Dage 25 Aar siden, Frederik underskrev den Udnævnelse, der kaldte mig til at tjene mit Fædreland i Sønderjylland. Jeg ved, hvor stor Del du havde i, at jeg fik denne Kaldelse, og jeg nytter denne Lejlighed til endnu engang af Hjertet at takke dig derfor. Thi mit Liv har ved den faaet et langt fyldigere Indhold, derom er jeg fuldt overbevist, end om jeg var bleven i København og da rimeligvis havde endt som privat Skolestyrer, om jeg ellers havde naaet det. Mange synes jo, at Aarene siden 1864 maa have været svære, og det er ogsaa vist, at de i mange Henseender har været det i høj Grad, navnlig derved, at jeg aldrig noget Øjeblik vidste, om den Dag, jeg levede, var den sidste for min Virksomhed som Skolestyrer, og derfor altid maatte være rede til at gaa strenge ydre Livsvilkaar i Møde. Vist er det ogsaa, at Udsigterne for mine gamle Dage kun ere smaa under det Livsvilkaar, jeg nu engang har valgt. Men saa har der paa den anden Side været Kraft og Bevægelse, været saa meget, der gav høj Tilfredsstillelse i Livet, at jeg priser mig lykkelig for den Lod, der blev mig til Del.“

Men at der udrettedes alt for lidt for det kulturelle Arbejde, kunde og vilde han ikke skjule for sig, og Dagen efter at han saaledes (for Regensburg) havde skildret sit Syn paa Fortiden, gav han sit ompændende *Program for Fremtidens Arbejde* (31/12 76 til Lefolii):

---

*) Brevene til J. Johansen findes i Foreningen Dannebrog's Arkiv. (Rigsarkivet).

„Med hvert Aar føler jeg mere levende, hvor nødvendigt det er, hvis der skal sættes nogen alvorlig Modstand mod det tyske Stormløb, at der da virkes ganske anderledes end hidtil paa det ikke umiddelbart politiske Omraade. Vi har hidtil indskrænket os til og maattet indskrænke os, fordi Midlerne ikke strakte videre, til at støtte Privatskolen, hjælpe Pressen lidt o. lign. Men der *burde*, og — det er min Overbevisning — der *kunde* gøres *langt mere*.

(I) Navnlig burde der gøres noget alvorligt for rundt om at fremkaldte *ikke-politiske* Foreninger, hvor Folk kom sammen, først og fremmest for at tale og synge med hinanden, ogsaa vel for at læse et og andet sammen med hinanden, høre et lille Foredrag, hvis et saadant var at opdrive, hvilket jo som bekendt er en vanskelig Sag under et Herredømme som det tyske.

(II) Dernæst kunde der gøres noget alvorligt for rundt om at faa oprettet danske Bogsamlinger, om end kun med faa Værker i, saa dog med det skønneste, dygtigste, Folket mest tiltalende, vor Bogverden har frembragt.

(III) Der burde fremdeles vindes Kræfter til at skrive i vor stedlige Presse, Dannevirke, Flensborg Avis etc., der have mange Holdere, men ikke et til deres store Opgave svarende Indhold . . . .

(IV) Der burde *opsøges* unge Mænd og Kvinder her i Landet — enkelte komme jo stadig af sig selv — der kunde uddannes til at overtage den Gerning gennem Ledelse af Privatskolen, som vi Gamle jo nu i ethvert Tilfælde snart, i Følge Naturens Orden, maa nedlægge — og saa fremdeles.

Men til at tage *Ledelsen* af alt dette i Haand maa der, hvis det skal blive til noget, være en Mand, der nøje kender Forholdene, og som har sin Tid til sin Raadighed. Nu har jeg arbejdet her i 25 Aar og af dem har navnlig de 13 sidste givet mig et dybere Indblik, baade i hvad der *burde* gøres, og hvorledes det *alene kan* gøres. Derfor staar det for mig, som om det ikke var Ret, om de Erfaringer, jeg har gjort, ikke skulde

komme til at bære Frugt for Bevarelsen af vort Folkeliv, efter en større Maalestok, end det kan ske, hvis jeg skal blive sidende med min Skole, der naturligvis dels optager det meste af min Tid, dels binder mig i høj Grad med Hensyn til min Optræden udadtil. — Du ved, kære Ven, at jeg ikke skyede Kampene, selv de alvorligste. Men jeg søgte dem aldrig med min gode Vilje. Jeg elskede tværtimod Freden, og det dybere og inderligere, jo længere Aarene skred frem; og min Evne til at færdes i Livet og arbejde selv med de skarpeste Modstandere tror jeg ogsaa voksede med Aarene. Tro derfor ikke, at jeg nogensinde i den Virksomhed, som jeg tror det var nyttigt, at jeg sattes istand til at udfolde, skulde „søge Strid“; det er netop, fordi jeg tror at have vundet Færdighed i at undgaa den, selv med dem, der paa det nøjeste ved, hvor skarp en Modstander af dem jeg er, at jeg tror mig skikket til en saadan Virksomhed, som den jeg nu haaber at have givet dig en Forestilling om“.

Monrad havde ogsaa andre Motiver til at opgive sin Skole: „Jeg har nu i 14 Aar styret Skolen under et hensynsløst Fremmedherredømmes hele Tryk, uden nogen Uge eller Dag at vide, om jeg endnu skulde være Skolestyrer den næste, eller om et Magtsprog pludselig skulde standse mig midt i min Livsgerning. Det var ét, jeg tror nok det mindste. Et andet var værre: Jeg lod urokkelig min Skole beholde selvsamme Indretning, selvsamme Aarspræg efter 1864 som før. Dermed er min Skole efterhaanden mere og mere bleven en Anakronisme. Men bøje mig for Magten og gøre min Skole overvejende sproglig tysk, det vil jeg ikke; for mig var det uværdigt, for yngre Kræfter kan det være hæderligt og godt . . . . Min Skole i den Skikkelse, jeg kunde være tilfreds med at have den i, har ikke længere nogen Fremtid under de nuværende flensborgske Forhold“ (12/1 78). Men den „sande og væsentlige Grund“ er dog de vidtgaaende Fremtidsplaner, som han allerede har nævnt.

Saa solgte han da — 30/3 1878 — sin Skole,*) for helt at

*) til den tysktalende og tyskdannede, men dansksindede Frk. Boldt. 1880 forsvandt de sidste danske Timer (i Religion) fra Monrads Skole.

kunne vie sit Liv og sine Kræfter til Arbejdet for dansk Kultur og Folkeliv dernede i „Landet“.

1878—1889.

Det var stadig en Hjertesag for Monrad: Hvorledes stiller det danske Folk sig til vor Kamp, dels for Sønderjydernes egen Skyld, dels — og navnlig — for hele Folkets Skyld; deri laa en Livsbekræftelse eller Livsfornægtelse, syntes han. Og han frygter —

Ogsaa nu, da han tager sin Beslutning og vover Springet, kommer hans Haab og hans Frygt frem: „Maaske skuffer jeg mig, maaske er det et bedrageligt Haab, jeg klamrer mig fast til, at det engang maatte gaa op for det danske Folk, at det gælder dets Liv, og at Kampen indtil videre fremfor alt staar i Sønderjylland, men at denne Kamp umuligt kan føres med Kraft og Frejdighed, naar ikke det danske Folk i dets Helhed tager virksom Del i Kampen som dets egen, og dette i Stilhed vides og føles trindt om i Sønderjylland. Maaske skuffer jeg mig som sagt i hint store Haab. Men i ét skuffer jeg mig ikke, deri, at jeg ikke kunde dø med Fred, dersom jeg ikke adlyder Stemmen i mit Indre, der vedbliver at byde mig at handle, som jeg nu har besluttet“. (12/1 78).

Der var knap gaaet et Aar, før Monrad maa tilstaa for sig selv, at det *var* „et bedrageligt Haab“ (3/1 79): „Siden hin 20. Marts 1878 har jeg nu staaet som en *fri* Mand i den tunge Kamp, vi føre, i Stand til, i Kraft af denne Frihed, at udrette mere for Kampen i Almindelighed, end før, hvis Vilkaarene for at udrette noget ere tilstede.

Blandt disse Vilkaar er da Hovedvilkaaret det, at det danske Folk ikke opgiver Sønderjylland eller — hvad der for mig er det selvsamme — indskrænker sig til daadløs Ordsqualder om Sønderjylland og den sønderjydske Sag — og saa vidt jeg skønner tyder alt paa, at det Øjeblik mere og mere nærmer sig, da saa godt som alt, hvad der vedrører den sønderjydske

Sag i Kongeriget, gaar over til at være Ordsqualder. For mig staar det som et Vidnesbyrd om den sørgeligste Blindhed for, hvad der i Sandhed kunde tjene til at vedligeholde Muligheden for Fædrelandets Frelse, for det danske Folks Genforening, at der i hele det danske Rige, trods omfattende Bestræbelser, i Løbet af et helt Aar kun kan tilvejebringes nogle faa tusinde Kroner til at støtte Folkekampen paa Folkets aandelige Sydgrænse, medens hundrede Tusinder, ja Millioner af Kroner henkastes til Øjemed, hvis Vigtighed i mine Øjne ikke taaler nogensomhelst Sammenligning med hint. Følgerne af dette Forhold i Kongeriget har været, at der *hidtil* er udrettet langt mindre, end der kunde have været udrettet, og vil fra nu af blive, — at det ene efter det andet synker sammen, og de Mænd, der i Troen paa det danske Folk satte deres Velfærd ind paa Sagen, overlades til deres Skæbne. — Vi maa langt bort fra den uendelig løse Snakken (sammenlign Berg, der ender Valghandlingen med et Leve for de sønderjydske Brødre og Søstre, som han og hans Venner ikke vil røre en Finger for) og over i Handlingens Verden; vort Folk maa høre op med at udmærke sig ved at være saa godt som det eneste i Europa, der bruger saadanne Sager som Spørgsmaalet om Fædrelandets Forsvar som Partivaaben og Aar ud og Aar ind forsømmer dets helligste Interesser — dog, vi vil ikke opregne al den Ynkелighed, en lang Række af Aar har fremvist Billedet af i Danmark.“

„Højre — Venstre — Venstre — Højre — synes at skyde alle andre Interesser til Side i vort stakkels Fædreland“, sagde Monrad med en vis Ret, og efterhaanden som Kampen bliver bitrere under Provisorierne, og navnlig efter at Hørup har begyndt sin Agitation for Nedrustning, bliver hans Tone haardere og haabløser:

„Vi have i disse Dage havt et Fællesdyrskue for de 7 store nordslesvigske Landboforeninger. Slige store Fællesmøder er en god Skik for Sammenholdet mellem alle Danske, medens de jo desværre ovre hos eder synes at være et godt Middel til at

uddybe Krøften mellem dem, der vil bringe Folket ind under et mildest talt lunefuldt, desværre ogsaa for det meste lavsindet Flertals Tyranni — og dem, der ønsker at hævde saa megen Frihed som mulig for alle, og saa megen Sans for højere Livsinteresser som muligt i vor falske Verden. Det ser i Sandhed mørkt ud for vort stakkels lille Restfædreland og for hele Norden. Ak, ak, vore lyse Ungdomsdrømme!“ (4/7 85).

„Denne evige Kævl om Styrelsens *Form*, som om *den* nogensinde var istand til at skabe et sundt Folkeliv, den ubændige Higen, her som anden Steds, hvor Magten synes lagt i deres Hænder, der har mindst Overblik, efter at faa Magten i Hænde, dette daadløse Væsen, der har sin Rod i Mangel paa Syn og Følelse for, hvad der i Sandhed adler et Folk, alt dette opfylder mig med en mørk Anelse om, at vort Folk er viet til Undergang. Der er talt om „Ordet, der er Daad“. Nej, den ihærdige, kraftige Handling, den er Daad. Verden tilhører den modige, ikke dem, der kryber i Skjul under deres fejge Hvad kan det nytte? Kan Danmarks Højskoleungdom vedblive at staa som en Fjende af Fædrelandets Forsvar, saa er vist Danmarks Dage talte“ (24/10 87).

Der er sandelig ingen Tvivl om, hvor han staar, den gamle Nationallibérale.

*

Men den sorte Fortvivlelse, som Monrad følte ved Letsindet hos *Folket*, kunde ikke kue det, der vel var Grundstemningen hos ham: hans lyse Tro paa Fremtiden *trods alt*. Den gav ham Mod til at arbejde trøstigt videre.

Nu, da han stod parat til at ofre al sin Tid og Kraft paa Sagen, kom han i Forbindelse med en Mand, der forstod hans Tanker og Planer, og som havde Evnen til at føre dem ud i Livet, *J. P. Junggreen*.

De drøftede først hans Planer ved Dyrskuet i Sønderborg August 1880. I de næste to Maaneder var der 7—8 mindre Mø-

der i Haderslev og Aabenraa, og endelig lykkedes det d. 10. Oktober 1880 at faa konstitueret „Foreningen til Bevarelsen af det danske Sprog i Nordslesvig“ („Sprogforeningen“).

Det har været diskuteret, hvem der er Stifteren af Sprogforeningen, Monrad eller Junggreen. Hvem der har taget Initiativet, kan ikke fastslaas, men det kan siges, at uden Monrad var Foreningen ikke blevet dannet af Junggreen, og uden Junggreen havde Monrad ikke formaaet det. Foreningens Program at virke effektivt for Udbredelsen af dansk Kultur, var det, som havde fyldt hele Monrads Liv, det var med Tanken om at faa oprettet en saadan Forening han havde opgivet sin Skole for helt at kunne kaste sig over Opgaven, men uden Junggreens Evne til at faa Tag i den slesvigske Bonde og Borger var det hele ikke kommet i Gang. Røsten var Monrads, men Haanden var Junggreens.

Monrads Glæde over Arbejdet i og for Sprogforeningen lyser ud af hans Breve:

„10. Oktober lykkedes det at faa Foreningen konstitueret under livlig Deltagelse. Det Tillidsvotum, de ledende Mænd her i Landet den Dag gav mig ved at vælge mig ind i den ny Forenings Bestyrelse, var en af de største Glæder, mit lange Kampliv her har bragt mig, og at jeg siden den Tid har havt Hænderne fulde ogsaa med denne Forenings Sager, vil du kunne tænke dig.“ (17/2 1881 til Lefolii).

„I Søndags var Junggreen hos os i 6 Timer, og vi fik en Række vigtige Punkter m. H. t. Sprogforeningens Virksomhed drøftede, og vi var særdeles enige næsten om alle Enkeltheder. Han og jeg maa jo trække det store Læs i Bestyrelsen. Men jeg er selvfølgelig rigtig glad derved og holder det for en Lykke m. H. t. Udviklingen herovre, at det er gaaet saaledes“ (26/4 1881 til J. Johansen).

„Vi havde da i Gaar vor store aarlige Generalforsamling i Sprogforeningen. Den var efter Forholdene godt besøgt — vel af en 70—80. Bestyrelsens Virksomhed i den nu forløbne Tid,

c. 2^{1/2} Aar, mødte stor Paaskønnelse, og den genvalgtes en bloc under livlig Tilslutning. Vi kan da atter, om Gud vil unde os Liv og Kræfter og Preusserne nogenlunde lade os i Fred, fortsætte vor Virksomhed i Ro. Af Referatet, som jeg i Dag, under Jessens Fraværelse, har givet af Mødet, vil De se, at vi have været meget sparsomme med at give de tilstedeværende Politimænd Oplysninger. Det manglende udfyldte vi da, straks efter Mødets officielle Del, ved Bordet“ (15/6 1883 til Kayser).

„Jeg staar jo endnu stadig midt i Kampen her paa dens yderste Grænser og takker hver Dag Gud af et oprigtigt Hjerterte for, at han endnu lader mig have Kræfter til at udføre et og andet. Noget af det frugtbare af, hvad jeg har om Hænde, turde være min Virksomhed for Sprogforeningen.“ (10/1 1885 til Lefolii).

Først gennem Sprogforeningen blev Monrad den Spreader af dansk Kultur, som han altid havde ønsket at være.

*

Den Del af Arbejdet i Sprogforeningen, hvor Monrad fik sin største Betydning, var ved Bestræbelsen trindt omkring at faa oprettet Sognebiblioteker.

I 1851 var der blevet dannet en „Komité for Oprettelsen af danske Folkebiblioteker i Slesvig“. Der var blevet gjort et stort Arbejde, 143 Bogsamlinger laa efterhaanden spredt over hele Slesvig. De administreredes saa at sige udelukkende af Præster og Lærere, men da disse i 1864 maatte drage bort, var der næsten ingen dernede, der førte Arbejdet videre. I Angel og Flensborgs Omegn var de „Genstand for en fanatisk Ødelæggelse“. Op til 1876 fortsatte Komitéen dog sine Bestræbelser i det smaa.

I Oktober 1877 afholdtes der, sikkert paa Monrads Initiativ, et Møde i Fredericia, hvor tidligere slesvigske Embedsmænd mødtes med en Kreds af Sønderjyder, og hvor man enedes om Dannelsen af „Udvalget til Udbredelse af god dansk Læsning i

Sønderjylland.“ Det gik noget trægt i Begyndelsen, men 15⁵/₁₈₈₀ kunde Monrad skrive: „Vi synes i Aar at faa bedre Gang end i mange Aar paa Sognebogsamlingssagen, idet navnlig Mørk-Hansen*) har begyndt at tage sig kraftigt af at forsyne os med Bøger til de forskellige Bogsamlinger.“

Da Monrad ved Oprettelsen af Sprogforeningen fik hele Bibliotekssagen under sig, ompændte snart et Net af Bog-samlinger Nordslesvig. Knap et halvt Aar derefter (21³/₁₈₈₁) kunde han skrive (til Lefolii): „Det forekommer mig, som der er kommen rigtig godt nyt Liv i Tingene hernede, siden det lykkedes at faa oprettet Foreningen til det danske Sprogs Be- varelse. Vi have hidtil faaet 5—6000 Mark i Bidrag her fra Landet. Som Medlem af Bogkomitéen har jeg i den sidste Maa- neds Tid udsendt henvend 70 Bogsamlinger, bestaaende af Skrifter som Ingemanns, Blichers, P. P.s og Carl Bernhards historiske Romaner, Ewalds, Bergsøes, Thyregods, Knud Skyt- tes o. s. v. Jeg var i December i København og indkøbte for 9000 Kr., dog fik vi i det hele 33¹/₃ % Rabat paa. Senere har vi indkøbt Bøger til en Bogladepris omtr. 2500 Kr. hos Oplys- ningsudvalget,**) der har været saa nobelt at overlade os dem for 25 % altsaa for 8—900 Kr. Alt dette lader jeg indbinde her i Flensborg og udsender det herfra, men pr. Jernbane og Fragt- vogn. Bøgerne er valgt, paa Grundlag af et af mig indgivet Forslag, af den samlede Bestyrelse i Forening med et Par til kaldte Venner.“

Dermed var allerede $\frac{7}{10}$ af Nordslesvig dækket med Biblio- teker, „og vi haaber snart at kunne forsyne ogsaa Resten af Nordslesvigs Sogne (c 30) med lignende. Vi arbejder ogsaa paa at faa udgivet en rigtig god *Sangbog*, uddele et Par Tusind Eksemplarer gratis og sælge Resten overordentlig billig.“ (17/12 1881 til Lefolii).

*) Mørk Hansen (1815—95) Præst i Vonsild. Ivrig Forkæmper i Skrift og Tale for Sønderjylland.

**) o: Udvalget for Folkeoplysningens Fremme.

„Vi har nu faaet hele det store til os bestemte Oplag af 40 Fortællinger til Fædrelandets Historie*) her til Flensborg, og Omdelingen gaar rask fra Haanden — til i Lørdags var der udsendt 52 store Pakker. Disse er næppe mere end $\frac{1}{4}$ af det uhyre Kvantum Biblioteksbøger, Sangbøger, Nodebøger og Fortællinger, der denne Gang udsendes (6/11 1882 til J. Johansen).

„Paa Generalforsamlingen kunde jeg meddele, at vi i 1881 havde uddelt 5915 Bd. til Bogsamlinger, og i 1882 3722, dertil i 1882 endnu som Gave 4221 Sangbøger og 305 Nodebøger samt endelig, ligeledes i 1882 5455 „Fortællinger af Fædrelandets Historie; endelig at, naar vi ogsaa medregnede, hvad der hidtil er uddelt i 1883, blev det ialt 10.315 Biblioteksbøger, 4470 Sangbøger, 425 Nodebøger og 6700 „Fortællinger af Fædrelandets Historie“, hvoraf jeg efter Bordet endnu udleverede 100. Vi har saa til dette Øjeblik uddelt 22.000 Bøger.“ (15/6 1883 til Kayser).

Til Ledere af disse Bogsamlinger tog man Folk fra Rækkerne, en Bonde eller Borger, der var med i Kampen. Nu var det i Følge Sagens Natur ikke Embedsmændene, men Folket selv, der administrerede.

Der er vist ikke mange Sønderjyder, der var unge i 1880-erne, som disse Sognebiblioteker ikke har betydet noget for.

Den unge Nis Nissen i Nordborg skrev (17/9 1885) til Monrad om den Betydning, Sognebiblioteket der havde: „Det bliver flittigt benyttet, endogsaa af Hjemmetyskerne; særlig glædeligt er det, at rigtig mange Skolebørn gøre god Brug af Bøgerne, hvad jeg daglig er Vidne til; det er dobbelt glædeligt, da Byens Skole er forsynet med et Bibliotek, som Lærerne vist ikke forsømmer at henvise til.“

*

---

*) Af dette A. D. Jørgensens Værk (skrevet netop til Sprogforeningen) uddeltes der ikke mindre end 10,000 Eks. Det bestodtes af »vor gamle Ven i al Slags Nød« Brygger J. C. Jacobsen.

At der i Løbet af et Par Aar blev uddelt omtrent 5000 Sangbøger (fra 1885 „den blaa Sangbog“), viser den Interesse, Sprogforeningen nærede for, at dansk Kultur ogsaa blev spredt gennem det levende Ord, for Foredragsvirksomhed.

Monrad havde selv allerede i Slutningen af 1860'erne faaet stiftet Foreningen Enigheden, hvor der ofte blev talt, bl. a. af ham selv, og han havde været ivrig for — da det kunde lade sig gøre — at indkalde Talere, mest Præster, fra Kongeriget. Nu saa han med Glæde (men vist ogsaa med nogen Forundring) Initiativet udgaa fra den slesvigske Bonde selv:

„I de sidste Aar er der kommet mere Liv m. H. t. Afholdelse af Foredragsmøder, til Trods for at det efterhaanden saa godt som fuldstændig forbydes kongerigske Mænd at holde Foredrag. Særlig skyldes der Gaardejer Philip Møller i Jægerup ved Vojens Tak for hans ihærdige Bestræbelser for at faa Folk til at samle sig om Foredrag, Oplæsning, Sang og Samtale. I en nærmest af ham stiftet Foredragsforening for Jægerup og tilstødende Sogne er der i Løbet af et Aars Tid holdt ikke mindre end 13 Møder. Ved Siden heraf underviser han stadig Omegnens Ungdom i dansk Historie, Geografi o. s. v., der jo aldeles udelukkes fra Undervisningen i Skolen. Han har nylig gjort en Rejse i de sydligste dansktalende og danskfølende Egne for at virke for Oprettelse af Foredragsforeninger samt Tilslutning til Sprogforeningen og Indgivelse af Andragender til den om at faa Bogsamling o. s. v.“ (Juni 1886 til J. Johansen).

Hvor nær han var knyttet til Bestræbelserne, viser to Breve til ham. Det første fra *P. Skau*, Bukshave (14/9 1885).

Kære Monrad.

Ligesom i Øster Linneth og Jægerup agter jeg at synge danske Sange med Skolebørnene, ligesom jeg ogsaa vil fortælle Danmarks Historie for dem. A. D. Jørgensens fortræffelige Fortællinger vil da først ret komme i Gang, naar det mundtlige Ord baner Vejen.

Men jeg vilde ogsaa gerne læse Danmarks Geografi med Børnene, hvoraf de, som bekendt, intet faar i Skolerne. Dertil savner jeg imidlertid et større Kort.

Ph. Møller af Jægerup fortalte mig, at han havde faaet et saadant Kort fra Sprogforeningen. Vil De ikke nok sørge for, at jeg faar et lignende.

Tillige maa jeg have mindst 30 af vore Sangbøger.

Jeg skaffede et Lokale i et mig tilhørende Lejehus, som ligger temmelig tæt ved Gaarden og ved Alfarvej.

Jeg tænker ogsaa, at voksne nu og da en Aftenstund skal forsamle sig der til Sang og anden Underholdning, og agter jeg i saa Fald at holde Foredrag over et og andet, ligesom det er mig en let Sag at faa flere Foredragsholdere.

Jeg havde for længe siden begyndt herpaa, dersom jeg ikke havde været saa stærkt lagt i Beslag med hist og her i Moderlandet at fortælle om vore Forhold i Fortid og Nutid, men nu gaar det ikke at sætte det hjemlige Arbejde tilside længere, thi de danske Børn begynde ogsaa her at synge de tyske Sange uden for Skolen, naturligvis uden at forstaa dem.

Med Børnene vil jeg synge og læse hver Onsdag Eftermiddag, da de er fri for Skole“.

Det andet er fra *Nis Nissen*, Nordborg (17/9 1885).

Kære Monrad!

Hjertelig Tak for de tilsendte Billeder og for den Venlighed og Gæstfrihed, De med Familie beviste mig under mit Ophold i Flensborg i Sommer. Min første Flensborgtur vil længe blive bevaret i friskt og lyst Minde.

Sangbøgerne bliver vel anvendte; nogle Stykker er alt i gode, skønsonne Hænder, og en Del har jeg stadig med mig, naar jeg følger Indbydelser til større Sammenkomster, som Bryllupper og lign.; det er særlig de unge, som ved saadanne Lejligheder gør Brug af dem. Ja, der var vundet ikke saa lidt endda, om den danske Sang ret maatte finde Indgang rundt omkring i de mange Hjem, hvor den nu er forstummet, thi

hvor den gode danske Sang faar Ørenlyd, der vil Tyskheden og al anden Uaand ikke kunne trives længere. „Sangen er en Stormagt i Aandens Rige“.

Nu til Vinter agter vi at oprette en Foredragsforening paa Egnen her, og jeg haaber, den vil blive en god Hjælp og Støtte i Arbejdet for den folkelige Oplysning og den gode Sags Fremvækst. Der vil jo allerede i og for sig være meget vundet ved dette, *at vi samles* og dermed bliver delagtige i Fællesskabets Velsignelser.

Særlig godt og gavnligt vil det ogsaa være, om vi unge trindt omkring i vort kære Sønderjylland kom til at stifte nærmere Bekendtskab med hverandre og derigennem faa Lykke til at slutte et Vennelag ud over Sønderjylland, saadant et aandeligt Fostbroderskab, med det Maal at optage og fortsætte de ældres Gerning og værne om vor Odelsret for kommende Tider. Vi ere alt i Færd med at skabe et saadant Vennelag her paa begge Sider af Sundet, og vi haaber, det vil bære Frugt for Fremtiden. Ved Besøg, større Sammenkomster, som Sprogforeningsmøder, Landbomøder og sligt, vil der altid kunne virkes for Sammenslutning og Samarbejde.

Vil De være saa venlig at meddele mig lidt om Deres Foredragsforening: Vedtægterne, Forholdet overfor Politiet m. H. t. Anmeldelser af Møderne og andre Oplysninger, som De mener kan være nyttige for os uerfarne Begyndere.

Og hermed hjærtelig Hilsen samt Tak til Dem og Familie.“

Dette Brev har Monrad sendt til Pastor J. Johansen, Formand for Foreningen Danebrog, og i en Note oplyst:

„Nis Nissen er en ung Gaardmand fra Nordborg, der sammen med Hans Peter Hanssen, Nørmølle, o. fl. arbejder paa at samle flere og flere dygtige unge Mænd til med dem at fortsætte deres Fædres Kamp“.

Det er, som om den gamle Nationalliberale og den unge Slægt med dette Brev giver hinanden Haandslag.

*

Endelig skal nævnes det Arbejde, han stadig havde med sin kære *Flensborg Avis*, som han jo havde taget sig saa kraftigt og uegennyttigt af lige fra Starten i 1869.

Da Gustav Johannsen sad fængslet i Magdeburg, skrev han til denne bl. a. følgende Breve:*)

„Du længes sikkert efter at høre lidt om, hvorledes det gaar med Redaktionen, og om et og andet ellers. Jeg vil da snappe nogle Øjeblikke før Sengetid til at skrive.

Først da dette, at det naturligtvis er et temmelig strengt Arbejde for os at skulle sørge for hele Avisens Fyldning, tilmed paa en Tid, da vi omtrent hver Dag have ny Turister i Besøg. Men det gaar jo dog. Holdt hjælper med en Slump af, hvad der skal staa under Flensborg, men desværre er der altid en Del af, hvad han skriver, jeg ikke tør tage. Fra anden Side har vi ikke modtaget nogen Haandsrækning. Navnlig er dette slemt m. H. t. de stedlige Nyheder. Er der ingen, som du fra Magdeburg af kunde opmuntre til at hjælpe dig lidt i den Retning.

Jeg længes efter at høre fra dig. Sig, hvad du kan ønske m. H. t. Redaktionen, naar der er noget, vi *kan* gøre bedre; vi vil det gerne (6/8 1879),

Jeg var i Gaar saa medtaget, at jeg følte, jeg maatte ud i Guds fri Natur for at friskes lidt op, og tog da til Frøslev, hvor jeg havde en længere Samtale med Korsholm og Andresen. Siden gik Andresen og jeg lidt ud efter Bekkasiner, men ikke et eneste ærligt Skud, kun to Plaf paa alt for langt Maal. Jeg var saa træt af nogle faa Timers March, at jeg oftere var nær ved at falde om, — men i Dag synes mig, jeg er en hel anderledes Karl, og er rigtig glad ved Haabet om, at nogle Ganges ordentlig Bevægelse i fri Luft atter kan bringe mig til Hægterne. Og medens jeg kan søge Lægedom ved frit at strejfe om under Guds blaa Himmel, skal du Stakkel sidde indespær-

---

*) Gustav Johannsens Arkiv. Rigsarkivet.

ret mellem et Fængsels snævre Volde; men Gud være lovet, nu skrider jo Tiden; i Dag har du siddet omtrent en Fjerdedel af Tiden. Men, kære Ven, naar du atter vender tilbage, synes mig fremdeles ikke, du paa ny bør sætte dit Navn paa Bladet. (22/8 79).

Frk. Hansen passer nu nøje sin Dont, kommer 2^{1/2} og gør ingen Vrøvl ved at blive lidt længer. Under saadanne Omstændigheder synes mig, vi bør lade hende blive, hvis Bladet kan bære Udgiften. „Hvis Bladet kan“ — ja, nu maa vi jo være meget spændte paa, om der kommer noget ud af alle vore Anstrengelser: Reklamen er omdelt i Aarhus af Stiftstidende i 2000 Eksemplarer for 4 Kr.... (22/9 1879).

Mit Syn m. H. t. Flensborg Avis' Fremtid er dette: Vi maa fremdeles hver for sig gøre alt, hvad der staar i vor Magt for at gøre Bladet til et saa ejendommeligt og dygtigt Blad, at det endogsaa uden for dets egentlige Opland holdes *for dets Godheds Skyld*, ikke blot af patriotiske Grunde“ (10/10 1879).

I 1882 var Gustav Johannsen blevet valgt til den tyske Rigsdag i Flensborg, og Monrad maatte atter trække hele Læsset: „Fra det Øjeblik, Gustav Johannsens Kandidatur kom op, har jeg kun havt ringe Hjælp af ham med Hensyn til Flensborg Avis. Mit Arbejde er derfor tit ved at vokse mig over Hovedet, og jeg kunde umuligt vedblive saaledes. Men jeg arbejder jo med fuld Glæde for Johannsen, der jo har faaet større og vigtigere Opgaver og derfor absolut bør skaanes“ (25/3 1882 til J. Johannsen),

Saa fik Monrad altsaa Jessen knyttet til Flensborg Avis som Redaktør — til stor Glæde: „Ogsaa mig forekommer det, at det gaar rigtig godt med Jessens Arbejde som Redaktør, hvad jeg naturligvis er rigtig glad ved, da jeg jo i flere Aar har haft Muligheden af at faa ham hertil for Øje og lovet mig meget af en saadan Ordning. Selv er jeg vedbleven at redigere „politisk Oversigt“ og forøvrigt ogsaa ellers at levere et og andet,

da Redaktionen af alle Dele af et Blad er for meget for én Mand eller i alle Fald vilde gøre ham tit et saadant Slid, at Friskheden til lidt selvstændig Frembringelse gik i Løbet. Ogsaa faar jeg jo derved stadig en naturlig Lejlighed til at udtale mig om baade det ene og det andet, og da navnlig holde lidt igen, naar han vil tage skarpere fat, end Domstolene kan taale (20/7 1882 til Sm.).

„Mig forekommer Bladet nu at være det selvstændigste og dygtigste her i Landet,*) det egentlig ledende. Det var ogsaa i Haab om, at Jessen skulde kunne hæve det hertil, at jeg i 1882 gjorde alt for at faa ham hertil. Min Tillid til ham er ikke blevet skuffet“ (4 - I - 1883).

Men ikke sjældent maatte Monrad atter overtage Redaktionen, naar Jessen fik Forfald: „Jeg har maattet overtage Stillingen som ansvarshavende Redaktør, siden Jessen for 14 Dage siden tiltraadte sin 6 Maaneders Fængselstid i Straffeanstalten i Glückstadt. Du kan tro, det er en lystelig Retspleje, vi har; Tyve og Røvere dømmer man til nogle Ugers Fængsel, en Redaktør til 6 Maaneders, ikke fordi han har sagt et usandt Ord, men fordi „Tonen“ i, hvad han har skrevet, var uhøflig mod Skolekommissionen i Haderslev!“ (22/3 1884 til Lefolii).

Ligesom Monrad anerkendte Jessen i saa høj Grad, at han kunde skrive: „Alle maa være bleven klare over, at vi i Jessen har fundet og vundet den største aandelige Kraft i Retning af Penneførelse, som endnu nogensinde er fremtraadt, siden Kampen for Modersmaalet begyndte for omtrent et halvt Aarhundrede siden“ (10/4 1886 til J. Johannsen), saaledes anerkendte Jessen ogsaa i høj Grad Monrads Arbejde for Bladet; ved hans Død skrev han (Fl. A. 3/6 1889): „Monrads Utrættelighed viste sig især i, at han altid vidste nye Udveje. Slog det fejl paa et Punkt, begyndte han paa et andet. Hans Hovedfortjeneste be-

---

*) o: i Sønderjylland.

stod i bestandig at give Stødet til noget. Han var derfor med i mange Ting (Starten af Fl. A. i 1869 og hans Arbejde uden Vederlag nævnes). Ethvert Tegn paa Bladets Opsving tog han imod med samme Glæde, som var det en personlig Lykke. (Han redigerede Søndagsbladet og) endelig har han i det sidste halve Aar ved en „Afdeling for Ungdommen“ søgt at raade Bod paa den Brist, der under de nuværende Forhold kunde findes i Ungdommens Oplæring“.)*)

*

Monrad havde siden sin Ungdom aldrig været alvorligt syg. Men Sommeren 1888 begyndte han at skranke, og det viste sig efterhaanden, at det var Kræft i Underlivet. I Februar maatte han gaa i Seng, og han kom ikke til at staa op mere. Men det, at det var Dødslejet, kunde ikke standse hans Virkelyst. Han røgtede stadig sit Hverv som den ledende i Bogudvalget og

C. F. Monrad

skrev til Søndagsbladet. Endnu den sidste Dag han levede laa han og hjalp med Korrekturlæsning og fik sin Datter til at læse højt om Cavour, som han vilde skrive om i Bladet.

Han døde 1. Juni 1889.

*

Naar A. D. Jørgensen, der dog saa paa Monrad med Kærlighedens Øjne, sagde om ham, at han var en Mand uden fremragende Evner, er det sikkert rigtigt.

*) Ved Juletid 1888 var der kommet Meddelelse om, at Tysk alene skulde være Undervisningssprog fra 1. 4. 1889.

Han var jernflittig; endnu da han var over 70 Aar gammel, plejede han, naar han havde rejst sig fra Middagsbordet, straks at gaa ind paa sit Værelse for at give sit til at arbejde. Han arbejdede ikke særlig hurtigt, hans Tanker gav ham ikke Ro dertil; han arbejdede heller ikke særlig jævnt, der var alt for meget, der stormede ind paa ham.*)

Han havde et uroligt Sind, et Temperament med stærke Svingninger, undertiden var han besat af sort Fortvivelse, undertiden (og oftest) fyldt med lyse Forhaabninger. Han kunde være heftig og stærk i sine Ord og haard i sin Dom, og om end Livet lærte ham en mere afdæmpet Færd, blev han aldrig nogen Taktiker. Maalet vidste han, men Midlerne var han usikker med; han kunde gribe fejl, han oplevede mange Skuffelser og undrede sig højlig, naar et Resultat ikke var, som han havde ventet det.

Monrad stod fremmed overfor vist alt det nye, der kom frem i Danmark efter Nederlaget. Han levede meget for sig selv, uden videre Kontakt med sine Omgivelser: „Han gik saa støt den Vej, han vilde gaa, og arbejdede stille, men ivrigt og uopmærksomt for det, der var hans Livssag. Han gav med Glæde gode Raad og en Haandsrækning, naar det krævedes af ham, og levede sikkert et rigt aandeligt Liv i sit Hjem, hvor hans Hustru elskede og beundrede ham, og hans Børn saa op til ham. Men han kom aldrig rigtig i Kontakt med Flensborgerne; de saa op til ham, fordi han var den akademisk dannede Mand, men forstod ikke at værdsætte ham efter Fortjeneste. Han manglede Evnen til at skaffe sig Venner i alle Befolkningslag, og derfor var der selv Danske i Byen, der kun kendte ham af Navn og Udseende. Forøvrigt tror jeg ikke, at han savnede Borgernes Venskab eller Beundring“.**)

---

*) Dette Træk og noget af det følgende er fra Jessens Nekrolog Fl. A. 3. 6. 1889.

**) Martha Ottosen: Danmarks Grænesvagt mod Syd. S. 167.

Han havde ingen social Interesse og manglede — i hvert Tilfælde til nogle Aar før sin Død — Tillid til, at Ledelsen af det, han kendte noget til, kunde betros Borger og Bonde, en Mistillid, der bestyrkedes ved de beskæmmende personlige Stridigheder, han var Vidne til omkring 1880: „De ved nok, hvor ringe Tro jeg altid har havt til gode Resultater af, at „Sønderjyderne selv“ skulde raade over Anvendelsen af Pengemidlerne, der samles i Kongeriget, og denne Tro er sandelig ikke blevet bedre ved den Maade, hvorpaa det Parti, der stadig lægger Hindringer i Vejen for Fred og Enighed her i Landet, har optraadt her i Landet før og efter Krügers Død“.*) (26/9 1881 til J. Johansen).

Monrad var og blev ved at være for meget af Embedsmanden, Akademikeren, den Nationalliberale.

Og *alligevel!* Naar Monrad alligevel fik saa stor Betydning, var det, fordi han var saa helt et Menneske, der aldrig tvivlede paa sig selv og sin Sag og altid vidste, hvor hans Plads var — paa Post i yderste Linie. Paa *hans* Side stod Sandhed og Retfærdighed, og derfor maatte hans Sag sejre, før eller siden, sikkert først efter hans Død, men Sejren var vis.

De Ideer, han brændte for, var han trofast mod hele sit Liv, det var de samme paa hans sidste Levedag, da hans Datter læste op for ham om Cavour, som da han som ung Student sammen med Regenburg forlod Sorø Skole og Wegeners Paa-virkning.

Der var først *Frihedens* Idé, som jo begejstrede hele den akademiske Ungdom, da Monrad var Student. Han havde den Tanke, at denne Idé fra den franske Revolution i Tidens Løb vilde gaa sin Sejrs gang fra Land til Land, og *ogsaa* derfor var Frankrigs Nederlag i 1870 ham saa stor en Skuffelse. I sit Syn paa Frankrigs Udenrigspolitik var han udpræ-

---

*) Sigter til Junggreens Modstandere, Edsnægterne. 1881 gik Danskerne splittede til Valg.

get Republikaner. Han fremstillede (i Flensborg Avis) Forholdene under Republiken saa fordelagtigt som muligt; han havde Tillid til Gambetta, men først og fremmest til Frihedens Sag.

Men Monrad var, som de fleste Nationalliberale, vel Frihedsmænd (liberal), men ikke Demokrat. Han troede ikke paa „Folkets“ Evner til at administrere og navnlig ikke til at lede og styre; paa vistnok alle Punkter havde Venstre i ham en bitter Modstander.

Frihedens Idé gik for ham efterhaanden helt op i en anden Idé: *den nationale*, Troen paa og Kampen for Danmarks Lykke og Fremtid, Frihed til Udfoldelse og Udvikling af alt, hvad dansk var. Det var for ham det Centrale.

Og denne Kamp havde sit Brændpunkt i Slesvig, i Kampen der mellem dansk og tysk.

Om Folket forstod det, var det Liv, men vilde det ikke tage Kampen op, var det Død. Selv var han saa sikker: „Jeg hviler i den tryggeste Forvisning om, at dette er Guds Vilje, at vi skulle værges os mod Døden til det Yderste“.

Stemninger, Rørelse og Ord var han imod, det var Vilje og Handling, der krævedes.

Her led Monrad sin store Skuffelse ved den svigtende Interesse, det danske Folk viste i Aarene efter Nederlaget, det var jo praktisk taget intet, man satte ind herhjemme, hverken af Penge eller Energi, og Skuffelsen blev ved at nage ham.

Men underligt var det, hans Fortrøstning paa Ideen var saa stærk, at den kunde ligesom absorbere al Skuffelse og al Bitterhed og skænke ham en Arbejdsglæde og Sikkerhed, næsten mod det, der syntes at være Fornuft.

Om Monrad i Flensborg Latinskole skrev A. D. Jørgensen jo: „Gennem ham traadte det danske og nordiske Aandsliv os imøde i sin bedste Skikkelse“. Efter 1864 blev hans Betydning hundredfold større: *han var gennem en Menneskealder Dan-*

marks Repræsentant for den danske Kulturarv i Slesvig. Han var en af de faa, der blev tilbage. Det var ham, der skaffede Midlerne fra Kongeriget, organiserede og administrerede.

Trods Ligegyldighed, ringe Tilslutning og svigtende Held, blev han ved og blev ved. Men først da han som en næsten gammel Mand var kommet i Forbindelse med Junggreen og Nis Nissen, Borgeren og Bonden, fik han den danske Kulturarv ret gjort frugtbringende. Gennem Sprogforeningen blev Bogen og det levende Ord en Magt. Den gamle trofaste Stridsmand naaede de sidste Aar af sit Liv at kunne se Resultat af sit Virke i næsten hvert Sogn i Nordslesvig, i Stuen hos Bonden, hvor de danske Bøger var, og i det Lokale, hvor man samledes til Sang og Tale.

Kjeld Galster.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver „Sønderjydske Aarbøger“ og „Sønderjydske Maanedsskrift“.

Styrelsen er f. T. Amtslæge, Dr. med. H. Lausten-Thomsen, Aabenraa (Formand), Arkivar Peter Kr. Iversen, Landsarkivet, Aabenraa (Sekretær), Museumsinspektør H. Neumann, Haderslev (Kasserer), Seminarlærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, Landsarkivar Joh. Hvidtfeldt, Viborg, Pastor Hejselbjerg-Paulsen, Fjelstrup, Museumsdirektør Dr. phil. Mackeprang, København, Pastor H. F. Petersen, Flensborg, Gaardejer Hans Alexandersen, Ø. Sottrup, og som Æresmedlem Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for „Sønderjydske Aarbøger“ bestaar af Lausten-Thomsen, Hans Lund, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

Redaktionsudvalg for „Sønderjydske Maanedsskrift“ danner H. Neumann og Peter Kr. Iversen.

Medlemsbidraget er 6 Kroner aarlig eller mindst 100 Kr. én Gang for alle. Medlemmerne modtager „Sønderjydske Aarbøger“ gratis. „Sønderjydske Maanedsskrift“ bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. I Boghandelen eller bestilt hos Museumsinspektør H. Neumann, Aastrupvej, Haderslev, koster det 1 Kr. 50 Øre. Indmeldelser i Historisk Samfund modtages af alle Styrelsesmedlemmer.

Historisk Samfunds Aarsmøde afholdes Søndag den 18. Maj Kl. 14 i Skærbæk paa Landbohjemmet. Civilingeniør Chr. Borner holder Foredrag om Rømodæmningens Tilblivelseshistorie, og bagefter køres der i Rutebiler til Dæmningen.

INDHOLD:

Kristian Hald: Stednavne og Bebyggelse paa Als ..	Side 1— 23
Fridlev Skrubbeltrang: Fred. Fischers Dagbøger 1865—67	» 23—101
Kjeld Galster: Chr. F. Monrad	» 102—152

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag,**
København,
for Danmark, Norge og Sverige.